

प्रथम अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक: रामभरोस कापडि 'भ्रमर'को जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व' रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन:

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण विभागको स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौं (५४०-१) पत्रको पूरक प्रयोजनको लागि तयार पारिएको छ ।

१.३ विषय प्रवेश वा परिचय:

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' मैथिली साहित्य क्षितिजका चम्किला तारा हुन् । मैथिली कविता, कथा, नाटक, उपन्यास, रिपोर्टाज, यात्रा, समीक्षा लगायत साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा दर्जनौं पुस्तक लेखेका भ्रमर विगत ५ दशकदेखि साहित्य साधनासंगै मैथिली र नेपाली पत्रकारितामा पनि सक्रिय छन् । आफ्ना उत्कृष्ट लेखनी मार्फत उनले मैथिली साहित्यको सम्बर्द्धनमा ठुलो योगदान दिनुभएको छ । यसका साथै पत्रकारिताको माध्यमले सामाजिक विकृतिमाथि दह्रो प्रहार गर्नुका साथै मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिलाई वैश्वीकरण गर्न अहम योगदान दिएका छन् । भ्रमरका गतिला रिपोर्टिङ, लेख- रचना तथा साहित्यिक राजनीतिक विश्लेषणले मिथिलाको इतिहास, भूगोल, जीवन शैली तथा कला संस्कृतिलाई गतिमान बनाउन योगदान दिएको मान्न सकिन्छ । साहित्यिक पत्रपत्रिका होस कि राष्ट्रिय तथा स्थानीय दैनिक, साप्ताहिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक वा विभिन्न अवसरहरुमा प्रकाशित हुने स्मारिका आदि उनले निरन्तर लेख्ने गरेका छन् । विभिन्न पत्र पत्रिकाहरुमा छापिएका उनका अधिकांश रचनाहरु पुस्तकको रूपमा समेत प्रकाशित भई सकेका छन् ।

नेपालीय मैथिली साहित्यमा सबभन्दा बढि पुस्तक प्रकाशन गर्ने रेकर्ड सम्भवतः भ्रमरकै नाममा हुनु पर्दछ ।

धनुषा जिल्ला साविक बघचौरा गाउँपालिका वार्डनम्बर ४ हाल हंसपुर नगरपालिका वार्ड नम्बर २ मा, सन् १९५१ मा जन्मग्रहण गर्नु भएका भ्रमरको पहिलो कृति 'बन्न कोठरी औनाइत धुँआ (कविता संग्रह) हो । उनको नहि, आब नहि अर्थात होईन अब होईन (दीर्घ कविता) नेपालीय मैथिली साहित्यको पहिलो दीर्घकविता मानिन्छ । सन् १९८४ मा मैथिली अकादमी, पटनाद्वारा प्रकाशित तोरा संगे जएबौ रे कुजवा (कथा संग्रह) मैथिलीका उत्कृष्ट कथासंग्रहमध्ये एक हो । भारतको प्रतिष्ठित मैथिली अकादमीले कथा संग्रह प्रकाशित गरेको उनि एक्ला नेपाली नागरिक हुन् । मोमक पघलैत अधर (गीत, गजल संग्रह, १९८३), अप्पन अनचिन्हार (कविता संग्रह, १९९० ई.), रानी चन्द्रावती (नाटक), एकटा आओर बसन्त (नाटक), महिषासुर मुर्दावाद एवं अन्य नाटक (नाटक संग्रह), अन्ततः (कथा संग्रह), मैथिली संस्कृति बीच रमाउंदा (सांस्कृतिक निबन्ध संग्रह), बिसरल सन (कविता संग्रह), जनकपुर लोकचित्र (मिथिला पेंटिङ्गस), लोकनाट्यः जट-जटिन (अनुसन्धान) आदि भ्रमरका प्रसिद्ध पुस्तकहरु हुन् । चीन भ्रमणलाई साकार रुपदिदै उनले लेखेको चीन भ्रमणलाई उत्कृष्ट यात्रा साहित्य मान्न सकिन्छ ।

उनले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित मैथिली पद्य संग्रह को सम्पादन पनि गरेका छन् । यसका साथै लाबाक धान (कविता संग्रह), मथुरानन्द चौधरी माथुरद्वारा लिखित 'त्रिशुली' खण्डकाव्य, नेपालमे मैथिली पत्रकारिता, मैथिली लोक नृत्यः भाव, भंगिमा एवं स्वरूप (आलेख संग्रह)को सम्पादन पनि गर्नु भएको छ । उनी विगत चार दशकदेखि मैथिली भाषाको पहिलो साप्ताहिक पत्रिका गामघरको सम्पादन गर्दै आएका छन् । यसैगरी उनले 'अर्चना' साहित्यिक संग्रहको १५ वर्ष सम्म सम्पादन गरेका थिए भने उनको सम्पादनमा प्रकाशित हुने 'आँजुर' मैथिली मासिक अभ्रै पनि नियमित प्रकाशन हुदैछ । उनले 'अंजुली' नेपाली मासिक र पाक्षिक पत्रिकाको सम्पादन प्रकाशन समेत गरेका छन् ।

भ्रमर लिखित 'नहि आब नहि' मैथिली दीर्घ कविताको नेपाली अनुवाद 'भयो, अब भयो' को नामले चर्चित साहित्यकार स्वर्गीय मनु ब्राजाकीले गरेका थिए ।

१.४ शोध समस्या कथन:

रामभरोस कापडि भ्रमर एउटा चर्चित साहित्यकार, पत्रकार तथा मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिका अभियन्ताको रूपमा चर्चित नाम हो । उहाँलाई साहित्यकार तथा पत्रकारको रूपमा चिन्नेहरुको संख्या अधिक भए पनि उनी एउटा शिक्षाप्रेमी तथा राजनीतिकर्मी समेत रहेको थोरैलाई थाहा होला । भ्रमर आफ्नो पुस्तैनी गाउँ बघचौडास्थित उच्च माध्यमिक विद्यालयका व्यवस्थापन समिति सदस्यको रूपमा लामो समयसम्म सेवा गरेका हुन् । यसका अतिरिक्त उनी तत्कालिन कटरैत गाउँ पञ्चायतका उपप्रमुख पदमा विजयी भई पाँच वर्षसम्म समाजसेवा पनि गरेका थिए ।

तर बहुमुखी प्रतिभाका धनि रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को साहित्यिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा अन्य विषयमा गहन लेखन, अनुसन्धान तथा वहस छलफल भने भएको छैन । यद्यपि मैथिली साहित्यमा समीक्षा लेखनको परम्परा अत्यन्त न्यून छ । साहित्यिक, सांस्कृतिक तथा मातृभाषा मैथिलीको उत्थानमा सक्रिय भ्रमरको समग्र जीवनमाथि दृष्टिपात गर्दा निम्न सवालहरु समस्याको रूपमा देखा परेका छन् -

१. भ्रमरका साहित्यिक जीवनमा आधारित लिखित के कस्ता सामग्रीहरु छन् ?
२. उहाँको पारिवारिक तथा सामाजिक जीवन बारे कसरी चिनाउन सकिन्छ ?
३. उनको साहित्यिक रचनाहरुको समीक्षा तथा विश्लेषण के कसरी भएका छन् ?
४. भ्रमरको साहित्यिक योगदानलाई कसरी मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य:

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण विभागको स्नोतकोत्तर तह (एम. ए.) दोस्रो वर्षको

दसौं (५४०-१) पत्रको पूरक प्रयोजनको लागि तयार गरिए पनि यसको मुख्य उद्देश्य चर्चित साहित्यकार, पत्रकार तथा भाषा संस्कृति अभियानी रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को जीवन चक्र, उनले मैथिली र नेपाली साहित्यमा दिएका योगदान तथा पत्रकारिता मार्फत उनले समाजिक अग्रमनका लागि गरेका प्रयासहरु बारे जानकारी दिनु हो । यी विषयहरुलाई प्रष्ट्याउन निम्नअनुसारको उद्देश्यहरु लिइएका छन् -

१. भ्रमरको जीवनी तथा व्यक्तित्व पहिल्याउनु
२. भ्रमरको साहित्यिक व्यक्तित्वको निरूपण गर्नु
३. भ्रमरले गरेको साहित्यिक योगदानको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.६ पूर्व कार्यको समीक्षा:

यद्यपि रामभरोस कापडि भ्रमरका अधिकांश रचनाहरु पुस्तकार रुपमा प्रकाशित भई सकेका छन् । तर यी रचनाहरुमाथि सम्यक समीक्षा वा भनौ विश्लेषण भने अद्यावधि हुन सकेको छैनन् । स्वर्गीय डा.प्रफुल्ल कुमार सिंह मौन, स्वर्गीय डा. धीरेन्द्र, डा.रमानन्द भा रमण, चन्द्रश, अजित आजाद, स्वर्गीय मनु ब्राजाकी, डा.राजेन्द्रप्रसाद विमल, डा.रेवती रमण लाल, अयोध्यानाथ चौधरी, डा.संजीता वर्मा, श्यामसुन्दर शशि, धर्मेन्द्र भा विह्वल, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, नित्यानन्द मण्डल, अजय अनुरागी लगायतका केही साहित्यकार तथा पत्रकारहरुले उहाँको साहित्यिक व्यक्तित्व तथा कृतिहरुमाथि लेख, टिप्पणी आदि गरे पनि शास्त्रीय विश्लेषण भने अबै हुन नसकेको अवस्था छ ।

भ्रमरका रचना बारे हालसम्म प्राप्त अधिकांश समीक्षा, टिप्पणी अथवा विश्लेषण उनले लेखेका पुस्तकहरुको भूमिकामात्रमा सिमित सकिन्छ । मधेस आन्दोलनको क्रममा मधेसमा बिग्रेको सामाजिक सद्भावलाई चित्रण गर्दै भ्रमरले लेखेको बहुचर्चित उपन्यास घरमूहाँको भूमिकामा डा.राजेन्द्रप्रसाद विमल भ्रमरको साहित्यिक विशेषता बारे लेख्नु भएको छ -

१. विमल राजेन्द्र (भूमिका) घरमुहा (२०६८) :-

‘आख्यानकार भ्रमर अपना समयक प्रामाणिक खिस्सा आबएबला पीढि-
 दर पीढिधरि सुनएबामे उत्सुक छथि । तें प्रस्तुत उपन्यास मूक इतिहासक
 मुखर सहोदर भए गेल अछि । साजनैतिक घटनाक्रमक धरातलपर कल्पनाक
 फट्ठा, मृत्तिका, सन्ठी, स’न, आदिसँ समकालीन मधेसक जीवन्त मूर्ति तैयारक’
 सामाजिक सम्बन्ध-बन्धनक रागमयताक रंग ढेउरल गेल अछि जे हृदयहारी
 अछि । उपन्यास ऐतिहासिक महत्वक दाबेदार एहू कारणेअछि जे ई पहिल
 नेपालीय मैथिली उपन्यास थिक जे समकालीन राजनैतिक घटनाक्रमपर
 आधारित अछि ।’

यसैगरी नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित मैथिलीका प्रतिनिधि
 कथाहरुका सम्पादकद्वय डा.संजीता वर्मा र अयोध्यानाथ चौधरीले भ्रमरका
 कथाहरुको विशेषता बारे लेखेका छन् -

२. वर्मा संगीता, चौधरी अयोध्यान (२०७०) :-

‘प्रख्यात् कथाकार रामभरोस कापडि ‘भ्रमर’ बाट ‘मनस्थितिको दंश’
 मनोविश्लेषणात्मक शैलीमा लेखिएको एउटा अद्भुत कथा हो जसमा यौन
 सम्बन्धको अतृप्ति र तृप्तिको रोमाञ्चक प्रशंग चित्रित भएको छ । अतृप्तिको
 अवस्थामा मानिसले जसरी पनि तृप्तिको बाटो खोज्छ र उसको बाटोमा कुनै
 पनि रगत सम्बन्ध वा धर्म वा नैतिकताले बाधा पुर्याउन सक्दैन ।’ (२)

यद्यपि भ्रमरकै सम्पादनमा विगत २९ वर्षदेखि प्रकाशित हुदै आएको आँजुर
 मासिकको २०७२ साल चैत वैशाखमा प्रकाशित समीक्षा अंकमा उनले लेखेका
 अधिकांश पुस्तकहरुको समीक्षा भने पाईन्छ । (३)

१ डा.राजेन्द्र प्रसाद विमल, घरमूँहा उपन्यास (२०६८), लेखक रामभरोस कापडि
 प्रकाशक: जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठान जनकपुरधाम,

२ वर्मा डा.संजीता र चौधरी अयोध्यानाथ: सम्पादक: मैथिलीका प्रतिनिधि कथाहरु,
 प्रकाशक: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान । कमलादी, काठमाण्डौ । प्रथम संस्करण विसं
 २०७०

३ कापडि रामभरोस 'भ्रमर': सम्पादक/प्रकाशक: आँजुर: वर्ष २५ अंक ९ समीक्षा विशेषांक । चैत वैशाख २०७२ ।

यस प्रकार बहुमुखी प्रतिभाका धनी कापडिको समीक्षा विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित भए पनि कसैले उनको समग्र जीवनी व्यक्तित्व तथा कृतित्वको बारेमा अध्ययन गरेका छैनन् । तसर्थ यस शोधपत्रमा नायकको जीवनी, व्यक्तित्व तथा कृतित्वबारे शोध गर्ने जर्मको गरिएको छ ।

१.७ प्राकल्पना:

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' एउटा चर्चित साहित्यकार तथा पत्रकार हुन् । नेपाली, मैथिली तथा हिन्दी भाषाका जानकार उनका रचनाहरु नेपाली र मैथिली दुबै भाषामा त्यतिकै लोकप्रिय छन् । उनलाई नेपाली र मैथिली दुबै भाषाका शीर्ष पुरस्कारहरु प्रदान गरिनुले पनि उनि दुबै भाषाका लब्ध प्रतिष्ठित साहित्यकार रहेको प्रमाणित हुन्छ । यस्ता व्यक्तित्वको जीवन, व्यक्तित्व र कृतित्व बारे गहन अध्ययन आवश्यक हो । यस लघु अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य भ्रमरको व्यक्तित्वको सकारात्मक पक्षलाई उजागर गर्नु हो । मैथिली साहित्यमा अध्ययन अनुसन्धानको कार्य अत्यन्तै न्युन भएको छ । यसमा पनि साहित्यकारहरुको व्यक्तित्व र कृतित्वको विषयमा त भएकै छैन भन्दा पनि हुन्छ । यस्तो अवस्थामा मैथिलीको वर्तमान परिदृश्यमा नेपालीय मैथिली साहित्यमा सम्भवतः सर्वाधिक पुस्तक रचना गर्ने तथा अझै पनि निरन्तर सकृय भ्रमरको जीवनवृत्तिको सम्बन्धमा निम्न बुंदाको आधारमा विश्लेषण गर्नु यस शोधको परिकल्पना हो ।

१. बहुमुखी साहित्यकारका रूपमा
२. सामाजसेवीका रूपमा
३. बहुभाषाविज्ञका रूपमा

१.८ शोधको सीमा:

यस शोधपत्रमा रामभरोस कापडि भ्रमरको व्यक्तित्व एवं कृतित्वको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ तर साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा भण्डै दुई दर्जन अधिक पुस्तकका रचयिता भ्रमरका सम्पूर्ण जीवनवृत्त एवं साहित्यिक रचनाहरूको विश्लेषण यस लघु अध्ययन प्रतिवेदनमा संभव छैन । तसर्थ अध्ययन प्रतिवेदनका निम्न अनुसारको सीमा निर्धारण गरिएको छ -

- १) भ्रमरको जीवनी, व्यक्तित्व एवं कृतित्वको संक्षिप्त अध्ययन गर्नु ।
- २) भ्रमरका रचनाहरूको विषयवस्तु सम्बन्धी अध्ययन गर्नु ।
- ३) भ्रमरका साहित्यिक योगदान पहिल्याउनु ।
- ४) 'घरमुहाँ' उपन्यासको विश्लेषण गर्नु ।
- ५) भ्रमरलाई एक सफल सञ्चारकर्मीको रूपमा विश्लेषण गर्नु यस शोधप्रबन्धको सीमा रहेको छ ।

१.९ सामग्री संकलन विधि:

यस शोधपत्रमा पुस्तकालीय विधि, अर्न्तवार्ता विधिसंगै शोधका अन्य विधिहरूको प्रयोग गरिएका छन् । समाजमा घटदो पठन संस्कृतिका कारण पुस्तकालयप्रतिको आकर्षण घटेको अवस्था छ । जनकपुरमा विद्यमान पुस्तकालयहरू पनि नियमित खुल्न नसकेको अवस्था छ । विद्यमान रहेका पुस्तकालयहरूमा पनि मैथिली भाषाका पुस्तकको आभाव छ । रामस्वरूप रामसागर क्याम्पसस्थित पुस्तकालय पनि अस्तव्यस्त छ । अतः प्रस्तूत शोधपत्र तयारीको क्रममा आवश्यक सामग्रीहरूको मुख्य श्रोत स्वयं शोधनायक नै हुन् । यसका अतिरिक्त महेन्द्र विन्देश्वरी बहुमुखी क्याम्पसमा मैथिली विभागका उप प्राध्यापक तथा वरिष्ठ पत्रकार श्यामसुन्दर शशिसंगको सहकार्य तथा अर्न्तवार्ता शोध लेखनमा सघाएको पाइन्छ । शोधपत्र तयारीको क्रममा आवश्यक पर्ने अधिकांश सामग्री भ्रमर तथा शशिको निजी पुस्तकालयबाट प्राप्त भएको थियो । यसका साथै भ्रमरकै सम्पादनमा प्रकाशित गामघर, आंजुर, अंजुलीलगायतका पत्र पत्रिका तथा कान्तिपुर, नागरिक, अन्नपूर्णा पोस्ट लगायतका राष्ट्रिय दैनिक, गरिमा, रचना, प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित सयपत्री,

समकालीन साहित्यलगायतका पत्र पत्रिकाहरु, प्रफुल्ल कुमार सिंह मौन लिखित नेपालीय मैथिली साहित्यको इतिहास, चन्द्रेश लिखित अस्मिता, अस्तित्व आ अभिव्यक्ति पुस्तक तथा भ्रमर स्वयंद्वारा लिखित पुस्तकहरु तथा तिनका भूमिकाआदि विषयवस्तु संकलन सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

यसका साथै स्वयं भ्रमरसंगको अन्तर्वाता, उनका समकालीन साहित्यकारहरु डा. राजेन्द्रप्रसाद विमल, डा.रेवतीरमण लाल, प्रा.डा.पशुपतिनाथ भ्ना तथा समकालीन साहित्यकारहरु धर्मेन्द्र भ्ना, विह्वल, श्यामसुन्दर शशि, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, नित्यानन्द मण्डललगायतका साहित्यकार तथा पत्रकारहरुसंगको अन्तर्वाता तथा सल्लाह सुभाब लिईएको छ ।

समग्रमा भन्नु पर्दा शोधकार्यलाई वस्तुगत, व्यवस्थित तथा विश्वासनीय बनाउनका लागि संकलित सामग्रीहरुको अध्ययन, विश्लेषण, सत्यापन एवं निष्कर्षका लागि शोध क्षेत्रमा प्रचलित रहेका दुबै अर्थात् समालोचना पद्धति (व्यवहारिक र सैद्धान्तिक) को प्रयोग गरिएको छ भने जीवनी र व्यक्तित्वको लागि जीवनी परक, प्रभावपरक पद्धतिको सहयोग लिईएको छ ।

१.१० शोध कार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता:

बहुमुखी प्रतिभाका धनी रामभरोस कापडि 'भ्रमर' मैथिली र नेपाली साहित्यका विविध विधामा दर्जनौ पुस्तक तथा फुटकर रचनाहरु पाठक सामु पस्केका छन् । कठिन विषयलाई सरल भाषामा अभिव्यक्त गर्न सिपालु भ्रमरको विषयमा गहन खोज, अनुसन्धान र उनका रचनाहरुको विश्लेषण नहुनु निश्चितरूपमा कमजोर पक्ष हो । यस आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले शोधप्रबन्ध कार्यलाई अगाडि बढाईएको हो । यस शोधको लक्ष्य भ्रमरको जीवनी, व्यक्तित्व तथा कृतित्व लाई उजागर गर्नुका साथै उनको साहित्यिक विशेषता बारे प्रकाश पार्नु पनि हो । खासमा आजीवन पत्रकारिता यसमा पनि साहित्यिक पत्रकारितासंग सम्बद्ध रहेर पनि खासै चर्चामा आउन नसकेका भ्रमरको साहित्यिक पत्रकारिता बारे विशेष चर्चा गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा:

यस शोधपत्रको संरचनालाई संतुलित तथा व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि कूल छ वटा अध्यायमा विभाजित गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार विभिन्न उपअध्यायहरु दशमलव प्रणालीमा राखिएको छ ।

पहिलो अध्याय: शोध परिचय

दोस्रो अध्याय : भ्रमरको जीवनी र व्यक्तित्व

तेस्रो अध्याय : भ्रमरको साहित्यिक यात्रा र नेपाली साहित्यमा योगदान

चौथो अध्याय: भ्रमरको कृतिको विश्लेषण

पाँचौ अध्याय : भ्रमरका साहित्यिक कृति मूल्याङ्कन

छैठौ अध्याय : उपसंहार र निष्कर्ष

दोस्रो अध्याय

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को जीवनी तथा व्यक्तित्व

२.१ रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को जीवनी

२.१.१ जन्म र जन्म स्थान

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को जन्म २००८ सालमा धनुषा जिल्लाको तत्कालीन बघचौरा गाउँ पालिका वार्डनम्बर ४मा भएको हो । हाल उनी बघचौडासंगै जनकपुर उपमहानगरपालिका वार्डनम्बर १ शिवपथमा बसी अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तरता दिई राख्नु भएको छ ।

२.१.२ माता पिता

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को पिता रामगुलाम कापडि र आमा स्वर्गीया दुखनी देवीको कान्छो छोराको रूपमा जन्म लिएका भ्रमरका एक दाजु एक दिदी र एक बहिनी छन् । पिता रामगुलाम कापडि बघचौडामामात्र होइन अपितु जिल्लामै एक प्रतिष्ठित समाजसेवीको रूपमा चिनुहुन्थियो । उनी तत्कालीन बघचौडा गाउँ पञ्चायतका लगातार तीन पटक प्रधानपञ्च निर्वाचित हुनुवाट उनको लोकप्रियता स्वतः प्रमाणित हुन्छ । भण्डै एकसय विगहा खेत, फूलवारी, पोखरी, ईनार लगायत बघचौरासंगै जनकपुरधाममा पनि सुविधा सम्पन्न पक्की घर भएका कापडिका पिता स्वर्गीय रामगुलाम कापडिलाई गाउँवासीहरु 'अधिकारी'को संज्ञा दिएका थिए ।

२.१.३ भ्रमरको बाल्यकाल

धनुषा जिल्ला के पूर्व बघचौड़ा गाविस हालको हँसपुर नगरपालिका वार्ड नं. २, बघचौड़ा टोलमा विक्रम सम्वत जन्म २००८ साल श्रावण मा जन्म ग्रहण गर्नु भएका भ्रमरको प्रारम्भिक शिक्षा गाउँमै भएको थियो । आमा बूबाका चार सन्तानमध्ये उनि तेस्रो नम्बरका थिए । बाल्यकालदेखि नै अध्ययनमा अब्बल तथा वाकपटु भएका कारण उनलाई सबैले औघी माया गर्थे । आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक रूपले उनको परिवार समाजमै अब्बल भएकाले उनको बाल्यकाल सुखमय बितेको थियो । अध्ययनको क्रममा जनकपुर आएदेखि नै उनको स्टेशन भन्दा उत्तर अवस्थित पुस्तैनी घरमा भान्छेको व्यवस्था गरिएको थियो ।

२.१.४ भ्रमरको शिक्षा

उनी जनकपुरको सरस्वती माध्यमिक विद्यालयबाट एसएलसीसम्मको शिक्षा प्राप्त गरेका हुन् । भन्ने प्रवीणता प्रमाणपत्र (आई.ए.) स्नातक (बी.ए.) र स्नातकोत्तर (एम.ए.) सम्मको अध्ययन रामस्वरूप रामसागर बहुमुखी क्याम्पस, जनकपुरधामबाट प्राप्त गरेका छन् । उनी मैथिली विषयमा पहिलो श्रेणीमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेका हुन् ।

२.१.५ पारिवारिक अवस्था

स्वर्गीय रामगुलाम कापडि र दुखनी देवीको तेस्रो सन्तानको रूपमा जन्मग्रहण गर्नु भएका भ्रमरका एक दाजु (सुकुमार कापडि) एक दिदी (दाया देवी) र एक बहिनी (सोनावती देवी) छन् । भ्रमरको विवाह किसोरावस्थामै धनुषा जिल्लाकै भगवानपटी गाउँमा दलतीया देवीसंग भएको हो । उनको तीन छोरा र एक छोरी छन् । जेठा छोरा रामनारायण कापडि राजनीतिमा लागेका छन् भने माहिला छोरा प्रदीप कापडी नेपाल खाद्य संस्थानमा कार्यरत छन् । कान्छा छोरा संदीप भने आफ्नै व्यावसाय गरेर बसेका छन् । जेठी छोरी नगीना र कान्छी प्रमीलाको विवाह भई अ आफ्ना घर परिवार चलाउन व्यस्त छन् ।

२.१.६ साहित्यमा लाग्ने प्रेरणा

सरस्वती हाई स्कूलमा अध्ययनरत रहेकै वेला उनको सम्पर्क छिमेकमै घर डेरा गरी बस्दै आएका डा.धीरेश्वर भ्वा 'धीरेन्द्र' संग भएको थियो । डा.धीरेन्द्रको सम्पर्कमा आएपछि उनि साहित्यतर्फ आकर्षित भए । डा.धीरेन्द्रकै प्रेरणाले उनि हिन्दी उपन्यास तथा पत्र-पत्रिका पढ्न थाले । मौलिक लेखन प्रवृत्ति पनि विकास भयो । सुरुमा उनि हिन्दीमा लेखे पछि डा. धीरेन्द्रकै प्रेरणाले मैथिलीमा लेख्न थाले । उनको पहिलो रचना बालकथा **इमानदार बालक** त्यतिवेलाको प्रतिष्ठित मैथिली साप्ताहिक **मिथिला माहिरमा** १९६४ ई. मा प्रकाशित भएको थियो । त्यतिवेला उनको उमेर १२ वर्षमात्र थियो । उनि त्यतिवेला देखि नै आफ्नो नामको पछाडि 'भ्रमर' लेख्न सुरु गरेका हुन् ।

२.१.७ भ्रमरको व्यवसायिक जीवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आंगिक क्याम्पसको रूपमा रहेको रामस्वरूप रामसागर बहुमुखि क्याम्पस, जनकपुरबाट मैथिली विषयमा प्रथम श्रेणीमा स्नातकोत्तर गरेको भए पनि उनि सरकारी सेवामा जान चाहैनन् । जबकि त्रि.वि.वि. मैथिली शिक्षण विभागका तत्कालीन अध्यक्ष डा.धीरेश्वर भ्वा 'धीरेन्द्र' उनलाई पटक पटक प्राध्यापन पेशामा आउन आग्रह गरेका थिए । उनि सरकारी सेवामा जानु भन्दा पत्रकारिता, स्वतन्त्र लेखन, अध्ययन, अनुसन्धान तथा यात्रा रोजे । आर्थिक रूपले सवल भएकै कारण उनलाई स्वतन्त्ररूपमा पत्रकारिता गर्न सजिलो भएको भनाई उहाँका सहयात्रीहरूको छ ।

भ्रमर २०२६-२७ सालमा वैदेही साप्ताहिकको कार्यालय प्रतिनिधिको रूपमा पत्रकारिता जगतमा प्रवेश गरेका थिए । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि मुलुकमा बहुदलीय प्रजातन्त्र स्थापना भयो । निजी क्षेत्रमा ब्रोडसिट पत्र पत्रिकाहरूको प्रकाशन सुरु भयो । राजधानीबाट प्रकाशित भएका यस्ता पत्र पत्रिकाहरूमा कान्तिपुर पब्लिकेशंसको कान्तिपुर दैनिक पनि एक थियो । भ्रमर २०४९ सालदेखि कान्तिपुरको

जनकपुर संवाददाताको रूपमा काम थाले । कान्तिपुर स्थापना भएको सुरुका ५ वर्षसम्म उनि जनकपुर समाचारदाताको रूपमा काम गरे ।

प्रकाशक सम्पादकको रूपमा उनको पहिलो पत्रिका मैथिलीमा अर्चना तथा नेपाली मासिक अंजुली अनि मैथिली द्वैमासिक आंजुर हो । विसं २०३९ सालदेखि भ्रमरकै सम्पादन र प्रकाशनमा सुरु भएको गामघर मैथिली साप्ताहिक आज पर्यन्त प्रकाशित हुदैछ । यो मुलुककै पहिलो मैथिली पत्रिका हो जो गत ३५ वर्षदेखि निरन्तर प्रकाशित हुदै आएको छ । यस साप्ताहिकले मैथिली र नेपालीका अनेकौ साहित्यकार र पत्रकार जन्माएको इतिहास प्रमाणित विषय हो । स्थानीय नेपाली दैनिकहरू सुप्रभात (२०५४) को सुरुका केही वर्षसम्म उनले सम्पादन गरेका थिए भने हाल जनकपुर एक्सप्रेस (२०५५) को निरन्तर सम्पादन-प्रकाशन गर्दै आएका छन् ।

पत्रकारिता, स्वतन्त्र लेखनसंगै उनी नेपाल सरकारको साभा प्रकाशन को अध्यक्षको रूपमा पनि काम गर्नुभएको छ । साभा प्रकाशन को इतिहासमा उनि पहिला मधेसी अध्यक्ष हुने व्यक्ति हुन् । नेपाली भाषा र नेपाली कर्मचारीहरूको बोलवाला रहेको साभा प्रकाशनलाई उनि एक वर्ष भित्रै आमूल परिवर्तन गरे । पहिलो पटक नेपाली ईतर भाषामा पुस्तक प्रकाशन सुरु गर्ने साहस उनले देखाए । साभा प्रकाशन को अध्यक्ष रहेकै बखत उनलाई नेपाल प्रज्ञा-प्रज्ञाप्रतिष्ठानको प्राज्ञ परिषद सदस्य नियुक्त गरियो । पछि उनि साभा प्रकाशनबाट राजिनामा दिएर प्राज्ञपरिषद सदस्यको रूपमा चार वर्षसम्म काम गरे । प्राज्ञको रूपमा उनले मैथिली लोक संस्कृतिमाथि उल्लेख्य काम गर्नुभयो । उनको सकृयतामा सलहेस, दीनाभद्री, जट-जटिन जस्ता लोकनाट्यहरूको विषयमा अध्ययन अनुसंधान तथा लेखन भयो । जो अद्यावधि सुरक्षित छ ।

भ्रमर भाषा, साहित्य, संस्कृतिसंग सम्बद्ध प्रायः सम्पूर्ण विधामा निरन्तर लेखी रहने साहित्यकारमध्येका एक हुन् । यसका अतिरिक्त उनि उच्चकोटीका फोटोग्राफर तथा चित्रकार पनि हुन् । उनिसंग तस्वीरहरूको अपूर्व संकलन छ । हालसम्म भ्रमरले लेखेका मैथिली, नेपाली, हिन्दी र अंग्रेजी भाषाका विभिन्न विधाका ४८ पुस्तक

प्रकाशित भई सकेका छन् । । तीमध्ये अधिकांश मैथिली भाषाका छन भने भण्डै एक दर्जनजति नेपालीका पनि छन् ।

२.१.८ मान-सम्मान

भ्रमर मैथिलीसंगै नेपाली साहित्यका पनि सिद्धस्थ साहित्यकार हुन् । साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा उनी निरन्तर सृजनारत्त रहेका छन् । यसैकारणले होला उनी मैथिली र नेपाली दुबै साहित्यतर्फका पुरस्कारहरु प्राप्त गर्न सफल भएका छन् । नेपाल राजकीय पज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रदत्त प्रथम 'मायादेवी प्रज्ञापुरस्कार' बाट २०५२ सालमा पुरस्कृत हुनु भएको थियो । यसैगरी विद्यापति सेवा संस्थान, दरभङ्गाद्वारा 'मिथिला विभूति' सम्मान, शेखर प्रकाशन, पटनाद्वारा 'शेखर सम्मान', नेपाल मैथिली साहित्य परिषद्, जनकपुरद्वारा 'वैदेही प्रतिभा पुरस्कार', अन्तर्राष्ट्रिय मैथिली सम्मेलन मुम्बईद्वारा 'मिथिलारत्न' सम्मान प्रदान गरिएको छ भने मधुरिमा नेपालद्वारा 'मधुरिमा सम्मान', चेतना समिति, पटनाद्वारा यात्री चेतना पुरस्कार साभा प्रकाशनद्वारा साभा लोक संस्कृति पुरस्कार (२०६८) तथा नेपाल सरकारद्वारा स्थापित विद्यापति पुरस्कार कोषद्वारा वर्ष २०६९को मैथिली भाषा साहित्य पुरस्कार-२०६९ पनि प्रदान गरिएको थियो । २ लाख राशिको उक्त पुरस्कार मैथिली साहित्यमा प्रदान गरिने सम्भवतः सर्वाधिक राशिको पुरस्कार हो । यसका साथै उनलाई पार्वती प्रतिष्ठान, सिसोटिया सर्लाहीद्वारा 'पार्वती सम्मान' आदि दर्जनो सम्मान, पुरस्कार प्रदान गरिएको छ ।

२.१.९ सामाजिक क्षेत्रमा सक्रियता

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को मुख्य चिनारी एउटा साहित्यकार र पत्रकारको रुपमामात्र दिने गरिन्छ तर उनी सामाजिक क्षेत्रमा पनि त्यतिकै क्रियाशील छन् । साहित्यिक स्रस्टाको रुपमा उनले एकातिर मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिसंग

सम्बद्ध संघ संस्थामा संलग्न रहेर साहित्य सेवा गरे भने अर्को तर्फ तत्कालीन कट्टरैत गाउँ पञ्चायतको उपाध्यक्षमा निर्वाचित भएर विकास निर्माणको क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य योगदान दिएका छन् । उहाँको पुस्तैनी गाउँ बघचौडामा अवस्थित प्राथमिक विद्यालयलाई निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक सम्मको यात्रा तय गराउन उनको योगदान अहम छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको तीन चरण अध्यक्ष निर्वाचित भएर उनले यस विद्यालयको भौतिक विकास तथा शिक्षाको गुणस्तर उकास्न उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

उनि मैथिली साहित्य उत्सव, नेपालका अध्यक्ष, तराई जनजाति अध्ययन प्रतिष्ठान, जनकपुरका अध्यक्ष, जनकपुर ललित कला प्रतिष्ठान, जनकपुरका अध्यक्ष, दीनानाथ भगवती समाज कल्याण गुठी, जनकपुरका सचिव, पत्रकार महासंघ, धनुषाका राष्ट्रिय पार्षद छन् । यसैगरी उनले काठमाडौँमा आयोजित सार्कस्तरीय कवि गोष्ठीमा मैथिली भाषाको प्रतिनिधित्व समेत गरेका छन् ।

२.१.१० रुची र स्वभाव

भ्रमर व्यक्तिगत जीवनमा मिठो मसिनो खाने तथा सफा एवं महगा लुगा लगाउन सौखिन मानिन्छन् । आर्थिक रूपले सक्षम परिवारमा जन्मग्रहण गरेका कारण उनको बाल्यकालको यो सौख अझै पनि विद्यमान छ । महगा मोवाईल, कम्प्युटर, क्यामरा उनको अर्को सौख हो । कैमरामा राम्रा तस्वीर खिचन सिपालु भ्रमर एक उच्च कोटिका चित्रकार पनि छन् । यसका अतिरिक्त उनि फिल्म निर्माण, फिल्म लेखनआदि कलामा पनि निपुण छन् । उनी अध्ययन र भ्रमण गर्न पनि त्यतिकै रुचि राख्छन् । उनि नेपाल र भारतसंगै चिनको पनि भ्रमण गर्नु भएको छ ।

२.१.११ सम्मान तथा पुरस्कार:

भ्रमर नेपाल र भारतका प्रतिष्ठित सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरुबाट पटक पटक सम्मानित तथा पुरस्कृत व्यक्तित्व हुन् । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान द्वारा पहिलो पटक सन् १९९५ मा घोषित ५० हजार रुपियाँको मायादेवी प्रज्ञा पुरस्कार

प्राप्त गर्ने पहिलो व्यक्ति उहाँ नै हो । यसका अतिरिक्त विद्यापति सेवा संस्थान दरभङ्गाद्वारा सम्मानित, मैथिली साहित्य परिषद, वीरगंजद्वारा सम्मानित, 'आकृति' जनकपुरद्वारा सम्मानित, दीर्घ पत्रकारिता सेवाका लागि नेपाल पत्रकार महासंघ धनुषाद्वारा सम्मानित, जिल्ला विकास समिति धनुषाद्वारा दीर्घ पत्रकारिता सेवाका लागि पुरस्कृत एवं सम्मानित, नेपाली मैथिली साहित्य परिषद्द्वारा २०५९ सालको अन्तराष्ट्रिय मैथिली सम्मेलन मुम्बई द्वारा 'मिथिलारत्न' सम्मानद्वारा सम्मानित, शेखर प्रकाशन पटनाद्वारा 'शेखर सम्मान', मधुरिमा नेपाल (काठमाण्डौ)द्वारा २०६३ सालको मधुरिमा सम्मान प्राप्त गर्नु भएको छ । नेपाल सरकारद्वारा गठित विद्यापति मैथिली पुरस्कार कोषले उहाँलाई वर्ष २०६८ /०७९ को दुई लाख राशिको नेपाल विद्यापति मैथिली भाषा साहित्य पुरस्कार प्राप्त गर्ने डा.राजेन्द्र प्रसाद विमल पछिका उनि दोस्रो स्रष्टा हुन् ।

२.२ रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को साहित्यिक व्यक्तित्व

२.२.१ विभिन्न व्यक्तित्वको रूपमा :-

बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न साहित्यकार रामभरोस कापडि वाल्य अवस्था देखि नै साहित्यमा लागेका छन् र सामाजिक उनले जागिर नगरेर समाज सेवामा तलिन हुँदै साहित्य तर्फ उनमुख भएका छन् ।

२.२.२ बाहिरी व्यक्तित्व :-

अन्दाजी ५ फिट, बान्की मिलेको शरीर गहुँ गोरो छाला मन्द मुस्कान देखिइरहने रामभरोस कापडिको व्यक्तित्व बाहिरी व्यक्तित्व निकै आकर्षक लाग्दछ । त्यसमाथि नयाँ शैलीका सानो सिसा भएको चस्मा र टाउकोमा फुल्ल बाँकी रहेका सेतै कपाल र ठूलो निधारले उनको चिन्तनशील शान्त र समयम कैमरामा राम्रा तस्वीर खिचन सिपालु भ्रमर एक उच्च कोटिका चित्रकारको व्यक्तित्वको परिचय दिन्छ । लगभग ६८ वर्षको शरीर स्वस्थ र मजबुत नै देखिन्छ ।

२.२.३ आन्तरिक व्यक्तित्व

२.२.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व :-

साहित्यकार रामभरोस कापडि 'भ्रसर' जनकपुरको सरस्वती हाई स्कूलमा पढाको अवस्था देखिनै उनलाई भारतबाट प्रकाशित हुने बालबालिका सम्बन्धी पत्रिकाहरु पढने रुची थियो । उनको घर नजिकै जनकपुरको रेल्वे स्टेशनमा रहेको बुक स्टलमा भारतको पटना, कलकता, दिल्ली, मुम्बईबाट प्रकाशित हुने साहित्यिक पत्रिकाहरु आउने, गर्थ्यो । भारतको मुम्बईबाट प्रकाशित हुने 'पराग' पत्रिका, दरभंगाबाट प्रकाशित हुने 'बालक' पत्रिका जस्ता हिन्दु भाषाको बाल साहित्यको पत्रिकाहरु पढने गर्थे ।

उनी त्यही बेला उनको घर छेउमै जनकपुरको राम स्वरुप राम सागर बहुमुखी क्याम्पसमा पढाउने एक जना प्राध्यापक डा. धीरेन्द्र भा 'क्षीरेश्वर' को सम्पर्कमा आए । भ्रमरको कोठामा त्यही कलेजका एक जना राजनीतिक शास्त्रका प्राध्यापक नाराया प्रसाद साह घर भाडा लिएर बसेका थिए । साहकै कारण उनको सम्पर्क प्राध्यापक भासँग हुन गएको थिए भ्रमर कक्षा ८ मा नै हुँदा हिन्दी भाषामा 'इमान्दार बालक' भन्ने कथा लेखेर भालाई देखाए । हिन्दीमा लेखेका कारण उनले त्यो कथा हँदै हेरेनन् । त्यो कक्षालाई आफ्नो मातृभाषा मैथिलीमा लेखेर ल्याउनुस अनि मात्रै हेरि दिन्छु भनेर भाले उनलाई भने । त्यसपछि उनले मैथिलीमा लेखी देखाए ।

२.२.३.२ नाटककारका रूपमा :-

भ्रमर मैथिली साहित्यका सशक्त नाटककार पनि हुनुहुन्छ । भ्रमरका उत्कृष्ट नाटक नामक यो नेपाली नाट्य अनुवाद धर्मेन्द्र विहवलले जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठान द्वारा प्रकाशित गरेका हुन् । उनका नाटकमा नेपाली माटोपानी सुगन्धलाई आफ्नै जनजीवनका चरित्रहरुको माध्यमद्वारा अभिव्यक्ति गर्दै समाजका समसामयिक चित्रहरु कोर्न उहाँ सफल हुनु भएको मैले महसुस गरेको छु ।

छोटो र सटीक संवाद, आधुनिक रङ्गमञ्चले चाहिको, नट्यशिलयको प्रयोग र दर्शकलाई एकाकार गरी अन्तसम्म प्रदर्शनमा बाध्यसकने आकर्षक मञ्चीय गुण भएका

श्री भ्रमर का नाटकहरु विविध प्रयोग प्रति पनि उन्मुख रहेको मैले पाएको छु । अब यसले भ्रन्थमा संकलित नाटकृति बारे चर्चा गरेका छन् ।

संग्रहा संकलित नाट्यकृतिहरु मध्ये शुलीमा भुन्डिएको उज्यालो कृतले समसामयिक सामाजिक परिदृश्यलाई बोल्दै लक्ष्यप्राप्तिको बाटो बीच अज्ञानवश भौतारिदै गरेका मानवीय संवेदनालाई उदबोक्षित गरेको एउटै लक्ष्य भए पनि आफ्नो चिन्वनको बाटोमा उलमलिएकाहरुलाई उक्यबद्ध गरी लक्ष्यको उज्यालोतर्फ ल्याउन अभिप्रेरित गर्ने किसिमले मैले पाएँ ।

२.२.३.३ कवि तथा गीत गजल कारका रुपमा :-

काव्यका अनेकानेक विद्यामध्ये कविता, गीत र गजल अन्यन्त कोमल विद्या मानिन्छ । बयबद्धता र कोमलताको कारण यी विद्याहरु जनजनको हृदयसम्म सहज प्रवेश गर्दै आएको इतिहास वर्णित तथ्य हो । सम्भवत यही कारण होला काव्यको प्रारम्भ कविता, गीत बाटै हुने गरेको छ । भ्रमरको पहिलो रचना कविता कै रुपमा प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

हाल सम्म भ्रमरद्वारा लिखित भण्डै आधा दर्जन कविता, गीत तथा गजलका संग्रहहरु प्रकाशित भई सकेका छन् । भ्रमर लिखित पहिलो कविता संग्रह बनन कोठरी औनाइत धुवा २०२९ सालमा प्रकाशित भएको थियो । यसै गरी उनले लेखेका नहि, आब नहि (लामो कविता) २०३६ सालमा प्रकाशित भयो मोमत पघलैत अधार (गीत-गजल सङ्ग्रह) १९८३ ई. मा । यसका अतिरिक्त अध्यन अनचिन्हार (कविता संग्रह) १९९० ई. मा प्रकाशित भएको थियो । २०७० सालमा प्रकाशित अन्हिरियाक चान (गजल संग्रह) भ्रमरका पहिल्ला गजल संग्रह हो ।

यसका अतिरिक्त उनले विभिन्न कविता, गीत तथा गजल संग्रहहरुको सम्पादन समेत गरेका छन् । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले २०५१ सालमा प्रकाशित गरेको मैथिलीका प्रतिनिधि कविताहरुको कविताहरुको संकलन मैथिली पध सङ्ग्रहको प्रकाशित भएको थियो ।

२.२.३.४ सम्पादका रुपमा :-

सम्पादन एक कला हो । लक्षित उदेश्य अनुसार पत्रपत्रिकाका लागि विषयवस्तु र तस्विर चयन, पेज, डिजाईन, समसामायिक वैदेशिक नाप्रति साकाक्ष तथा भाषा साहित्य, कला संस्कृतिका जानकारी व्यक्तित्वमात्र सम्पादको हुन सक्छन् । एउटा सम्पादकलाई मुलुकमा प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको जानकारी हुनु पनि आवश्यक छ । कारण पत्र पत्रिका किवा रेडियो, टेलिभिजनमा लेखेर बोलिकै कारण पनि अनेकौ पत्रकार तथा सम्पादक कानूनी कार्यवाहीमा परेको उदाहरणहरु हाम्रा सामु छन् । जस्तो विषय परिस्थितिमा पनि भण्डै चार शकदेखि सम्पादन कार्यमा संलग्न रामभरोस कापडिलाई उच्च श्रेणीको सम्पादक भन्दा अन्यक्ति नहोला ।

पत्रकारको रुपमा पत्रकारिता पेशामा प्रवेश गरेका भ्रमरसँग आक्षा दर्जन पत्र पत्रिका सम्पादन गरेको अनुभव छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न संघ संस्थाबाट प्रकाशित स्मारिका नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका प्रकाशित पत्रिका तथा साहित्यिक पुस्तकहरुको पनि सम्पादन गरेका छन् । मैथिली भाषामा प्रकाशित अर्चना मासिक, गाम घर सप्ताहिकको सम्पादकको रुपमा उनले आर्जन गरेको प्रतिष्ठा मैथिली पत्रकारिता क्षेत्रमा उल्लेख मानिन्छ ।

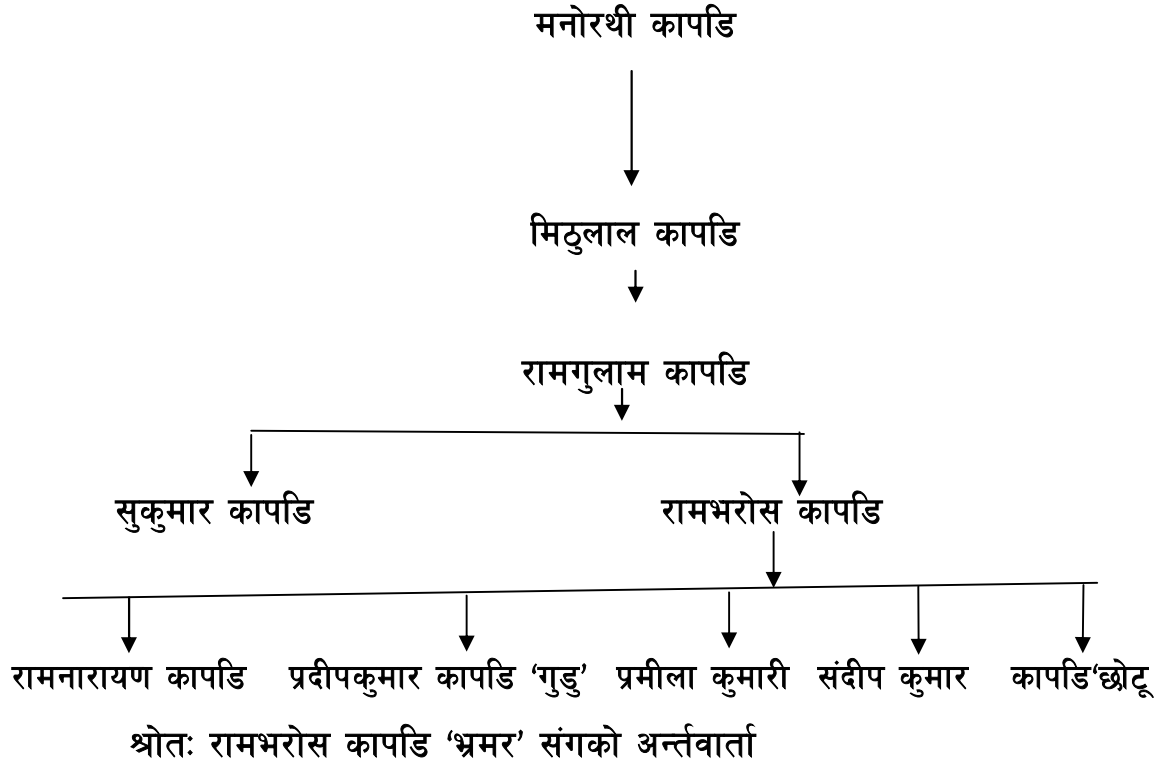
२.२.३.५ सामाजिक सेवा:

उनि विभिन्न सरकार तथा गैर सरकारी संघ संस्थाका पदाधिकारी भएर भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिसंगै सामाजिक क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य योगदान दिने व्यक्ति हुन् । उनि तराई जनजाति अध्ययन प्रतिष्ठान, जनकपुरका अध्यक्ष, जनकपुर ललित कला प्रतिष्ठान जनकपुरका, उपाध्यक्ष: मैथिली प्रज्ञा प्रतिष्ठान जनकपुरका, उपकुलपति, नेपाल मैथिली थाई सांस्कृतिक परिषदका उपाध्यक्ष, दीनानाथ भगवती समाज कल्याण गुठी जनकपुरका सचिवको रुपमा कृयाशील छन् ।

राम भरोस कापडि 'भ्रमर' को वंशवृक्ष

वंशावली

२.२.३.६ मधेश आन्दोलनमा संलग्नता:

पत्रकारितासंगै उनी मधेश व मधेशीका विचारमाथि पनि निरन्तर चिंतन मनन गरी रहने स्रष्टा हुन् । २०६३ को मधेश आन्दोलनमा उनी आफ्नो पत्रिका मार्फत तथा स्वयं पनि सडकमा उत्रेर अधिकारविहीनहरुको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरे । उनको सम्पादनमा प्रकाशित हुने जनकपुर एक्सप्रेस दैनिकको माघ २ गते देखि २५ गते सम्मको अंक अहिले पनि मधेश आन्दोलनमाथि शोध गर्नेहरुको लागि उत्कृष्ट सन्दर्भ सामग्री हुन सक्छ । आफ्नो यसै अनुभव र प्रतिबद्धतालाई आधार बनाई उनले एउटा उपन्यास पनि लेखे - घरमूँहा । जसको मुख्य विषयवस्तु मधेश आन्दोलन हो । जसको भोजपुरी र नेपाली अनुवाद पनि बाजारमा आई सकेको छ ।

२.२.३.७ सम्पादक व्यक्तित्व

सम्पादन एक कला हो । लक्षित उद्देश्य अनुसार पत्रपत्रिकाका लागि विषयवस्तु र तस्वीर चयन, पेज डिजाईन, समसामयिक वैश्विक घटनाप्रति साकांक्ष तथा भाषा साहित्य, कला, संस्कृतिका जानकार व्यक्तिमात्र सम्पादक हुन सक्छन् । एउटा

सम्पादकलाई मुलुकमा प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको जानकारी हुनु पनि आवश्यक छ । कारण पत्र पत्रिका किंवा रेडियो, टेलीभिजनमा लेखे र बोलेकै कारण पनि अनेकौ पत्रकार तथा सम्पादक कानूनी कार्यवाहीमा परेको उदाहरणहरु हाम्रा सामु छन् । पाठकलाई मन पर्ने विषय वस्तुको चयन तथा समकालीन विषयवस्तुको संकलन सम्पादकको लागी चुनौतीको विषय बन्ने गरेको छ ।

यस्तो विषम परिस्थितिमा पनि झण्डै चार दशकदेखि सम्पादन कार्यमा संलग्न रामभरोस कापडिलाई उच्च श्रेणीको सम्पादक भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

पत्रकारको रुपमा पत्रकारिता पेशामा प्रवेश गरेका भ्रमरसंग आधा दर्जन पत्र पत्रिका सम्पादन गरेको अनुभव छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न संघ संस्थाबाट प्रकाशित स्मारिका, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित पत्रिका तथा साहित्यिक पुस्तकहरुको पनि सम्पादन गरेका छन् ।

मैथिली भाषामा प्रकाशित अर्चना मासिक, गामघर सप्ताहिकको सम्पादकको रुपमा उनले आर्जन गरेको प्रतिष्ठा मैथिली पत्रकारिता क्षेत्रमा उल्लेख्य मानिन्छ । यसका अतिरिक्त अंजुली नेपाली पत्रिका तथा सुप्रभात दैनिक तथा जनकपुर एक्सप्रेस दैनिकको सम्पादकको रुपमा पनि उनि काम गरेका छन् । जहाँसम्म साहित्यिक पुस्तकहरुको सम्पादनको प्रश्न छ, उनि नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा २०५१ सालमा प्रकाशित मैथिली पद्यसङ्ग्रह तथा २०५१ सालमा प्रकाशित लावाकधान (कवितासङ्ग्रह) को सम्पादन गर्नुभएको छ । स्वर्गीय मथुरानन्द माथुर लिखित त्रिशूली खण्डकाव्यको सम्पादन र प्रकाशन उनले २०४९ सालमा गरेका थिए । उनको सम्पादनमा प्रकाशित अन्य कृतिहरु हुन् - नेपालक मैथिली पत्रकारिता: २०४४ साल, मैथिली लोकनृत्य: भावभंगिमा एवं स्वरूप (नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान २०६१ साल), अन्तराष्ट्रिय मैथिली सम्मेलन आ नेपाल: २०६५ साल, हम और तुम (हिन्दी कवितासंग्रह): २०६६ साल । मैथिली नाटक-संग्रह (नाटक संग्रह २०६७), महाकवि विद्यापति आ नेपाल (निबन्ध संग्रह) साभा प्रकाशन, काठमाण्डू, नेपाल: २०६८, मैथिली लोक संस्कृति संगोष्ठी प्रतिवेदन, २०६९, लोकनायक सलहेस (निबन्ध संग्रह) २०६९ । लोकनायक सलहेस, द्वितीय खण्ड (निबन्ध संग्रह) २०७०, लोकगाथा नायक दीनाभद्री-निबन्ध संग्रह (२०७० साल), अबधी संस्कृति विविध आयाम (निबन्ध संग्रह,

२०७० साल), सोन्हगर गन्धक अन्वेषी: डा. प्रफुल्ल कुमार सिंह मौन (कृतित्व-
व्यक्तित्व, २०७३ साल) । प्रमुख हुन् ।

२.२.३.८ पत्रकारका रूपमा :-

साहित्य र पत्रकारिता बीच गजवको सम्बन्धमा रहदै आएका छन् । नेपाली साहित्यको इतिहास तर्फ ध्यानो कर्षण गर्न हो भने विपि कोइराला देखि नारायण बाग्लेसम्मका चर्चित साहित्यकारहरु साहित्यसँगै पत्रकारितामा पनि रुची राख्दै आएको देखिन्छ । समकालीन नेपाली तथा मैथिली साहित्यका चर्चित साहित्यकारहरु खगेन्द्र सगोल, दरिबहादुर थापा, अखण्ड भण्डारी, जनकारज सायकोटा देवेन्द्र भट्टराई, राजेन्द्र प्रसाद बिमल, डा. रेवतीरमण लाल, श्याम सुन्दर शशि, साहित्यकारहरुमध्ये अधिकार पेसागत रूपमै पनि पत्रकार थिए र छन् पनि । रामभरोस कापडि भ्रमर पनि साहित्यकार सँगै राष्ट्रिय स्तरका सिद्धान्त पत्रकार पनि हुन् ।

२.२.३.९ समालोचक व्यक्तित्व :-

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' का प्रारम्भिक दिनहरु 'पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त लेखेर सैद्धान्तिक समालोचनाको गोरेटो निर्माण गर्नमा क्रियाशील देखिन्छन् । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा स्थापित रस, ध्वनि, अलङ्कार, रीति, औचित्य जस्ता सम्प्रदायलाई नेपालीमा परिचित गराउने उद्देश्यले अत्यन्त सरल भाषाको प्रयोग गरेर उनले पूर्वीय समालोचना सिद्धान्तको लेखन गरेका छन् । यसका अतिरिक्त भामहदेखि जगन्नाथसम्मका काव्य सम्बन्धी र मान्यताहरुको पनि उनले विवेचना गरेका छन् र काव्य हेतु, प्रयोजन अनि शब्दशक्ति जस्ता पक्षमाथि पनि प्रकाश पारेका छन् । सानो आकारको पुस्तकमा पूर्वीय कालाशास्त्रमा दीर्घ परम्परा भएका मान्यताहरुलाई लगभग समेटेर सरल भाषामा प्रयोग गर्न सक्नु उनी भित्रको भाव यिनी प्रतिभाको राम्रो नमुना हो र यसले नै उनको समालोचकीय व्यक्तित्वको निर्माण गरेको छ ।

२.२.३.१० भाषिक व्यक्तित्व :-

व्यक्तित्व रामभरोस कापडि 'भ्रमर' नेपाली र मैथिलीका प्रमुख भाषाशास्त्रीहरु मध्ये एक हुन् । भाषाका सम्बन्धमा उनको दृष्टिकोण पनि भाषा वैज्ञानिक मान्यता अनुरूप नै देखिन्छ । भाषा गतिशील भएकाले यसको अध्ययन पनि गतिशील नै हुनुपर्दछ र भाषाको समसामायिक पक्षहरुको अध्ययन अनुसन्धानमा गहनता आउनु पर्ने धारणा उनको छ । भाषाको अध्ययनमा सैद्धीन्तिक सुझावको जति आवश्यकता छ त्यति नै प्रायोगिक व्यवहारिक अध्ययन पनि हुनुपर्ने पनि उनको दृष्टिकोण रहेको छ । समयको गति अनुसार भाषामा नयाँ-नयाँ विशेषता थपिदै जान्छन् त्यसैले भाषाका अध्येताले उक्त नयाँ विशेषतालाई अध्ययन गर्दै जानुपर्छ भन्ने पनि उनको दृष्टिकोण रहेको छ ।

२.२.३.११ राजनैतिक व्यक्तित्व :-

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' ले कुनै राजनैतिक पार्टीको भण्डा बोकेर हिडेका र कुनै तहमा बसेर साँगठनिक गतिविधि गरेको जानकारी प्राप्त हुँदैन तापनि उनी लोकतन्त्रमा विश्वास गर्ने व्यक्ति हुन् । नेपालमा २००६ सालतिरबाट खुल्ला राजनीतिको वातावरण बन्दै गएको र यस विचमा राजनीतिक पार्टीहरुका पनि गठन भए ती राजनीति पार्टीहरुका नेताहरु आ-आफ्ना विशेषताले युक्त थिए तापनि हेमाङ्ग राज अधिकारीलाई नेपाली काँग्रेसको नेता वी.पी. कोइराला मन पछ्यु । यसरी भन्नुपर्दा उनी लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा विश्वास गर्ने व्यक्ति हुन् ।

२.२.३.१२ नेपाली पत्रकारितामा भ्रमरको योगदान

साहित्य र पत्रकारिताबीच गजबको सम्बन्ध रहदै आएका छन् । नेपाली साहित्यको इतिहासतर्फ ध्यानाकर्षण गर्ने हो भने विपि कोइरालादेखि नारायण वाग्लेसम्मका चर्चित साहित्यकारहरु साहित्यसंगै पत्रकारितामा पनि रुचि राख्दै आएको देखिन्छ । समकालीन नेपाली तथा मैथिली साहित्यका चर्चित साहित्यकारहरु खगेन्द्र संग्रौला, हरिबहादुर थापा, अखण्ड भण्डारी, जनकराज सापकोटा, देवेन्द्र भट्टराई, राजेन्द्रप्रसाद विमल, डा. रेवतीरमण लाल, श्यामसुन्दर शशि, धर्मेन्द्र भा विह्वल, रमेश रञ्जन भा, धीरेन्द्र प्रेमर्षिलगायतका साहित्यकारहरुमध्ये अधिकांश पेसागत

रुपमै पनि पत्रकार थिए र छन् पनि । रामभरोस कापडि भ्रमर पनि साहित्यकारसंगै राष्ट्रिय स्तरका सिद्धस्थ पत्रकार पनि हुन् ।

जनकपुरका प्रतिभाशाली पत्रकारहरु पुस्तकका लेखक उपेन्द्र नागवंशीका अनुसार भ्रमर २०२६-२७ सालमा वैदेही साप्ताहिकको कार्यालय प्रतिनिधिको रूपमा पत्रकारिता जगतमा प्रवेश गरेका थिए । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि मुलुकमा निजी क्षेत्रका ब्रोडसिट पत्र पत्रिकाहरुको प्रकाशन सुरु भएको थियो । राजधानीबाट प्रकाशित भएका यस्ता पत्र पत्रिकाहरुमा कान्तिपुर पब्लिकेशंसको कान्तिपुर दैनिक सर्वाधिक चर्चित भयो । कान्तिपुर प्रकाशित भएदेखि नै भ्रमर २०४९ सालदेखि कान्तिपुरको जनकपुर संवाददाताको रूपमा काम थाले । उनी भण्डै सुरुका ५ वर्षसम्म जनकपुर समाचार दाताको रूपमा काम गरे ।

साहित्यिक पत्रकारिता अपेक्षकृत कठिन र महगो मानिन्छ । सरकारी अनुदानबाट वंचित तथा सिमित पाठकहरुले रुचाएको साहित्यिक पत्रकारितालाई आर्थिक रूपले जोखिमपूर्ण मानिन्छ । तर भ्रमर जोखिमपूर्ण यात्रामा रमाउने पात्र हुन् । उनी प्रकाशक सम्पादकको रूपमा अर्चना नामको पहिलो साहित्यिक पत्रिका मैथिली भाषामा प्रकाशन गरे । त्यस पछि नेपाली भाषामा अंजुली मासिक तथा मैथिली द्वैमासिक आंजुरको प्रकाशन सम्पादन पनि गरे । स्वरूप राजनीतिक पत्रिकाको भए पनि समकालीन नेपाली र मैथिली साहित्यका चर्चित साहित्यकारहरु श्यामसुन्दर शशि, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, रमेश रञ्जन भ्ना, धर्वेन्द्र भ्ना, नित्यानन्द मण्डल, सुजीतकुमार भ्ना लगायत दर्जनौं साहित्यकारलाई पहिलो अवसर प्रदान गर्ने गामघर साप्ताहिक विसं २०३९ सालदेखि भ्रमरकै सम्पादन र प्रकाशनमा सुरु भएको थियो । जो अद्यावधि प्रकाशित हुदै छ । गामघर मुलुककै पहिलो मैथिली पत्रिका हो जो गत ३५ वर्षदेखि निरन्तर प्रकाशित हुदै आएको छ ।

विसं २०५० सालदेखि जनकपुरमा आधुनिक पत्रकारिता सुरु भएको मान्न सकिन्छ । आधुनिक अपसेट प्रेस स्थापना भएसंगै जनकपुरबाट जनकपुर टुडे दैनिक प्रकाशन भएको थियो । बृजकुमार यादव, श्यामसुन्दर शशि र राजेशकुमार कर्णको संयुक्त प्रयासबाट सुरु भएको जनकपुर टुडेपछि २०५४ सालदेखि सुरु भएको दोस्रो

नेपाली दैनिक थियो - सुप्रभात । जसको सम्पादक रामभरोस कापडि भ्रमर नै थिए । त्यस पछि २०५५ सालदेखि भ्रमरकै सम्पादनमा जनकपुर एक्सप्रेस (२०५५) नामक नेपाली दैनिक प्रकाशन भयो जो अद्यावधि प्रकाशित हुदै आएको छ ।

२.३ निष्कर्ष :-

बहुमुखी प्रतिभाका धनी राम भरोस कापडि भ्रमर नेपाली मैथिली साहित्यकारहरूमध्ये सार्वधिक सकृय तथा सबभन्दा अधिक पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यक्तिको रूपमा चिनिन्छन् । उनको बाल्यकाल अन्यत सुत्तमै वित्तियौ । उदाले एम. सम्मको शिक्षा हासिल गरेका हो । उनलाई मनार्थ पि.एच. डिको उपाधि दिएको हो । उनी सानै उमेर देखि पत्रकारिता पेशामा लागेका हुन् । उनी विभिन्न संघसंस्थामा अबध भएका छन् । उनका रुची समाजलाई सेवा गर्ने र सभ्य समाज निर्माण गर्ने अर्थात् आफ्नो परम्परा संस्कृति भाषा भाषिलाई बढी प्राथमिकताका साथ उजागर गर्ने साहित्यकारका रूपमा चिनिन्छ । उनको स्वभाव शान्त र सभ्य स्वभावको व्यक्ति हुन् । नेपाल र भारत दुवै ठाउँमा विभिन्न किसिमका साहित्य क्षेत्रमा कलम चलाएका साहित्य कारका रूपमा चिनिन्छ ।

सकृय लेखन सँगै मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिको संरक्षण सम्बर्धनमा समेत उल्लेखनीय योगदान दिएका भ्रमर कूशल संगन्त तथा प्रशासक समेत छन् । खासमा साभा प्रकाशनको अध्यक्ष तथा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञपरिषद सदस्यको रूपमा उनले मैथिली भाषा, साहित्यको संरक्षण सम्बर्धनमा गरेको योगदान अविष्कारणीय छ । बघचौडा माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन समिति अध्यक्षको रूपमा उनले शिक्षाकै स्तर उकास्न तथा विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकासमा अक्षम योगदान दिएका छन् ।

तेस्रो अध्याय

भ्रमरको साहित्यिक यात्रा र नेपाली साहित्यमा योगदान

३.१ भ्रमरको साहित्यिक यात्रा

बालसाहित्य र कविता, गीतबाट सुरु भएको भ्रमरको सृजना समय सन्दर्भसंगै विधागत फलकलाई विस्तार गर्दै गएको देखिन्छ । विसं २०२०/०२१ साल अर्थात् विगत ५६ वर्षदेखि उनी साहित्य सृजनमा कृयाशील रहेको देखिन्छ । प्रारम्भका भण्डै २५ वर्ष अर्थात् २०४६ सालसम्म उनले गरेका सृजनामा कविता, गीत, गजल, नाटक, कथा जस्ता विधाको प्राथमिकता देखिन्छ भने मुलुकमा लोकतन्त्र स्थापना पश्चात् अर्थात् २०४६ साल पछि उनी कथा, अनुसंधान, यात्रा, उपन्यास जस्ता गंभीर विधालाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । यसरी भ्रमरका रचनाहरूलाई प्रथम चरण (२०२०/०२१ सालदेखि २०४६ साल सम्म) लाई प्रथम चरण तथा २०४६ सालदेखि हालसम्मकालाई दोस्रो चरणको रूपमा विभाजित गरिएको छ । यद्यपि उनले प्रारम्भदेखि नै सबै विधामा लेख्दै आएको हो ।

३.१.१ प्रथम चरण (२०२०/ ०२१ -२०४६ साल)

रामभरोस कापडिको साहित्यिक यात्रा हाईस्कूलमै पढदादेखि नै सुरु भएको थियो । बाल्यकालदेखिनै राजनीतिक, साहित्यिक तथा सांस्कृतिक चेतना भएका भ्रमरको रचनाशीलता चित्रकारको रूपमा सुरु भएको देखिन्छ । चरा चुरुडी, मानिस

तथा देवी देवताका कलात्मक चित्र बनाउन माहिर उनको भेंट हाईस्कूलममै पढदा डा.धीरेन्द्रसंग भएको थियो । डा.धीरेन्द्रको सानिध्यमा रहेर उनले हिन्दी, मैथिली र नेपाली साहित्यका चर्चित साहित्यकारहरुका उत्कृष्ट रचनाहरु पढ्ने मौका पाए । डा.धीरेन्द्र आफ्ना शिष्यहरुलाई पहिले पढन अनिमात्र लेख्ने सल्लाह दिन्थे । सन् १९६४मा उनको पहिलो बालकथा **बुधियार बालक** पटनाबाट प्रकाशित तत्कालीन सर्वाधिक लोकप्रिय मैथिली पत्रिका **मिथिला मिहिरमा** प्रकाशित भएको थियो । त्यस पछि कोलकत्ताबाट प्रकाशित हुने **आखर** नामक मैथिली पत्रिकाको सितम्बर+अक्टुबर १९६८ को अंकमा उनको 'अन्हरिया-इजोरिया' नामक कविता प्रकाशित भएको थियो । अधिकांश साहित्य स्रष्टाहरु सृजनाको आरम्भ बाल साहित्य अनि कविता, गीत जस्ता कोमल (पद्यविधा) बाट गरेको उदाहरण हाम्रा सामु छन् । भ्रमरको सृजनाको श्रीगणेशपनि बालकथाबाटै भएको पाइन्छ । उनको प्रकाशित दोस्रो विधा हो कविता । साहित्यिक यात्राको क्रममा उनले लेखेको पहिलो पुस्तक बन्न कोठरी औनाईत धूवा (कविता संग्रह) हो जो विसं २०२९ सालमा प्रकाशित भएको थियो । त्यस पछि २०३६ सालमा 'नहि, आब नहि' (दीर्घकविता), सन् १९८३ मा 'मोमक पघलैत अधर' (गीत-गजलसङ्ग्रह) सन् १९९० मा 'अप्पन अनचिन्हार' (कवितासंग्रह) प्रकाशित भएको थियो भने सन् १९९० मै नहि आब नहि दीर्घ कविताको नेपाली अनुवाद 'भयो अब भयो' (अनुवाद) तथा 'बस अब नही' (हिन्दी अनुवाद) प्रकाशित भयो । विसं २०७० मा 'अन्हरियाक चान' (गजल संग्रह) प्रकाशित भएको थियो ।

३.१.२ दोस्रो चरण (२०४६ सालदेखि हालसम्म)

यद्यपि उनि सुरु देखि नै पद्य संगै गद्य रचनाहरु पनि गर्ने गरेका थिए तर उनको साहित्यिक जीवनको दोस्रो चरणमा पद्य भन्दा पनि गद्य रचनाको आधिक्यता देखिन्छ । भारतको चर्चित सरकारी प्रकाशन साहित्य अकादमी पटनाद्वारा सन् १९८४मा प्रकाशित 'तोरासंगे जएबौ रे कुजवा' (कथासङ्ग्रह) उनको पहिलो गद्य ग्रन्थ हो । विसं २०६५ सालमा उनको दोस्रो कथासंग्रह 'हुगली ऊपर बहैत गंगा' प्रकाशित भएको थियो । भ्रमरका भण्डै एक दर्जन नाटक प्रकाशित छन् । रानी चन्द्रवती: (

२०४५ साल), एकटा आओर वसन्तः (२०५२ साल), महिषासुर मुर्दावाद एवं अन्य नाटकः (२०५४ साल), भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू (नेपाली अनुवाद) २०६४ साल, भैया अएलै अपन सोराज (नाटक) २०६७ साल तथा ललित कला प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित सूलीपर इजोत एवं अन्य नाटक प्रकाशित छन् ।

मैथिली साहित्य, कला, संस्कृति, यात्रा, मिथिला चित्रकला, राजनीति तथा पत्रकारिता भ्रमरले औघी रुचाएका विषयवस्तुहरू हुन् । यी विषयहरूमा उनले गहन अध्ययन तथा अनुसंधान गरेका छन् । अनुसंधानको क्षेत्रमा उनको जनकपुरधाम र यस क्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरूः (२०५६ साल), राजकमलक कथासाहित्यमे नारीः (२०६४ साल), लोकनाट्यः जट-जटिनः (२०६४ साल): Cultural Heritage of Janakpur: (२०६२ साल), मैथिली लोकसंस्कृति (आलेख संग्रह) २०६६ साल, तराईको फांट देखि हिमालको कांख सम्म (यात्रा आलेख संग्रह), (प्रकाशकः साभा प्रकाशन, २०६७) । मैथिली लोक संस्कृतिः विविध आयाम । (प्रकाशकः नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०१८ ई.) मिथिलाक सपूतः राजा सलहेस । प्रकाशक (भोर सांस्कृतिक-सामाजिक संस्था । २०१७ ई.) उनका अनुसंधानमूलक कीर्तिहरू हुन् ।

यसका अतिरिक्त उनले लेखेका जनकपुर लोकचित्रः (२०४६ साल), समयको अन्तराल पछ्याउदै (आलेख संग्रह, २०६६ साल) ठेकान पर (विचार संग्रह) तथा समय-सन्दर्भ (निबन्ध संग्रह) २०६८ मा प्रकाशित भएको हो । मधेस आन्दोलन माथि आधारित उनको पहिलो उपन्यास घरमूँहा भने २०६९ सालमा प्रकाशित भएको हो ।

३.२ नेपाली भाषामा प्रकाशित भ्रमरका कृतिहरूः

राम भरोस कापडि 'भ्रमर' मातृभाषा मैथिलीसंगै नेपाली, हिन्दी र अंग्रेजीमा निरन्तर लेखि रहने साहित्यकारमध्ये एक हुन् । उनले लेखेका झण्डै चार दर्जन मौलिक पुस्तकमध्ये एक दर्जन नेपाली भाषामा छन् । खासमा मैथिली भाषा, साहित्य, संस्कृति तथा लोकगाथा जस्ता गहन एवं अनुसंधानमूलक रचना उनले नेपालीमा पनि गरेका छन् । पुस्तकाकार वाहेक पनि उनका अनेकौ अनुसंधानमूलक लेख-रचनाहरू नेपालका प्रायः सम्पूर्ण प्रतिष्ठित पत्र पत्रिकाहरू यथाः गोरखापत्र, राइजिड नेपाल,

कान्तिपुर, द काठमाडौ पोस्ट, राजधानी दैनिकलगायत मधुपर्क, गरिमा, सर्वोत्तम, मिर्मिरे आदिमा निरन्तर प्रकाशित भइरहेको ।

भ्रमर लिखित नेपाली भाषाका पुस्तकहरु यस प्रकार छन्

- १ जनकपुर लोकचित्र: २०४६ साल ।
- २ नहि, अब नहि (लामो कविता)को नेपाली अनुवाद: भो अब भो । अनुवादक मनु ब्राजाकी । सन् १९९०
- ३ जनकपुरधाम र यस क्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरू: २०५६ साल ।
- ४ लोकनाट्य: जट-जटिन: २०६४ साल ।
- ५ भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू (नेपाली अनुवाद) २०६४ । अनुवादक: धर्बेन्द्र भा विहवल ।
- ६ समयको अन्तराल पछ्याउदै (आलेख संग्रह, २०६६ साल) ।
- ७ तराईको फांट देखि हिमालको कांख सम्म (आलेख संग्रह), प्रकाशक: साभा प्रकाशन, २०६७ ।
- ८ समय-सन्दर्भ (निबन्ध संग्रह) २०६८ ।
- ९ मैथिली लोक संस्कृति संगोष्ठी को प्रतिवेदन, २०६९ ।
- १० मैथिल लोक संस्कृति: विविध आयाम । प्रकाशक: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०१८ ई. ।
- ११ घर मूँहा उपन्यासको नेपाली अनुवाद २०१८ ई .

३.३ नेपाली भाषाका योगदान

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने साहित्य मन मस्तिष्क भित्र व्याप्त विचारहरुलाई सार्वजनिक गर्ने माध्यम । मनका भावहरुलाई वैश्विक गर्न साहित्य सृजन हुने गरेको छ । आफना भावहरु अधिक भन्दा अधिक पाठकमाझ पुर्याउन अधिक व्यक्तिले बोलिने भाषालाई माध्यम बनाउने चलन पुरानो हो । अनुवाद मार्फत पनि ईतर भाषा भाषीसम्म विचार पुर्याउने काम हुदै आएको छ । विश्वमा अनुवाद

साहित्यको उच्च स्थान छ । नेपालमा १ सय २० भन्दा अधिक भाषा बोलिन्छ । मैथिली मुलुकको दोस्रो सर्वाधिक बोलिने भाषा हो भने नेपाली सर्वाधिक बोलिने तथा संवैधानिक मान्यता प्राप्त राष्ट्रभाषा हो । नेपालीमा उत्कृष्ट पत्र पत्रिका तथा शोधप्रधान जर्नलहरु पनि प्रकाशित हुदै आएका छन् । नेपाली पाठकहरुको संख्या पनि अधिक भएकोले आफ्ना विचारहरु अधिक भन्दा अधिक पाठक समक्ष पुर्याउन नेपालीमा लेख्ने चलन छ । भ्रमर पनि यस प्रवृत्तिका एक पात्र हुन् ।

मातृभाषा मैथिलीसंगै नेपाली, हिन्दी, भोजपुरी तथा अग्रेजी भाषामाथि राम्रो पकड भएको भ्रमर नेपाली भाषामा पनि एक दर्जन पुस्तक रचना गरेका छन् । यसका अतिरिक्त उनले नेपालीमा दर्जनौं स्वतन्त्र लेख रचना, अनुसंधान पनि गर्नु भएको छ । नेपाल जस्तो बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक मुलुकमा राष्ट्रिय एकता तथा सद्भावका लागि पनि भाषा भाषीहरु बीचको अन्तरघुलन आवश्यक छ । एकले अर्कोको सांस्कृतिक विशेषता बारे बुझ्न जरुरी छ । मिथिला वा भनौं मधेसको समस्या, कला, संस्कृति बारे हिमाली, पहाडी वा अन्य भाषा भाषी समुदायसम्म पुर्याउन नेपाली भाषा साहायक हुदै आएको छ । साहायक भई पनि रहने छ । भ्रमरद्वारा नेपाली भाषामा लेखिएका मौलिक पुस्तकहरुमध्ये - लोकनाट्यः जट-जटिनः तराईको फांट देखि हिमालको कांख सम्म (यात्रा), मैथिल लोक संस्कृतिः विविध आयामआदि प्रमुख हुन । यसका अतिरिक्त उनले लेखेका आजको धनुषा, जनकपुर लोकचित्र, समय-सन्दर्भ (निबन्ध संग्रह) प्रकाशित भएको हो ।

भ्रमरद्वारा लिखित घरमूँहा उपन्यास, नहि आब नहि कविता संग्रह तथा केही लेख रचना र कथा, कविता, नाटकआदिको अनुवाद पनि नेपालीमा प्रकाशित भएका छन् । नेपाली भाषामा प्रकाशित भ्रमरका अधिकांश मौलिक पुस्तक अनुसंधानमूलक छन् । भने अनुवाद भएर आएका साहित्यिक रचनाहरु । मिथिलांचलका मध्यकालीन लोक नायकहरु सलहेस, राजा भतृहरि, दुलरा दयाल बारे उनले गरेका अनुसंधान उच्च कोटिका छन् । यसैगरी उनले मिथिलांचलका लोपोन्मुख लोकनृत्यहरु भिभिऱ्या र जटजटीनमाथि गहन अनुसंधान गरेका छन् ।

नेपाली भाषामा लेखिएका भ्रमरका यात्रा साहित्य पनि उत्कृष्ट कोटिका छन् । भाषा नेपाली भए पनि उनको रचनामा मिथिला र मधेसको वातावरण, हावापानी, रहनसहन, रितिरिवाज संस्कृति आदिको सुन्दर चित्र हेर्न सकिन्छ । यसका अतिरीक्त मिथिलाञ्चलका लोपोन्मुख जटजटीन, सलहेसलगायतका लोक गाथाहरुको संकलन, संरक्षण तथा सम्बर्धन बारे अनुसंधानमूलक आलेखहरु प्रकाशित छन् ।

३.४ निष्कर्ष

बहुमुखी प्रतिभाका धनी रामभरोस कापडि 'भ्रमर' नेपालीय मैथिली साहित्यकारहरुमध्ये सर्वाधिक सकृय तथा सबभन्दा अधिक पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यक्तिको रूपमा चिनिन्छन् । मैथिलीसंगै नेपाली र हिन्दीमा पनि कलम चलाउने भ्रमर साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा लेखेका छन् । उनका सयौं फुटकर रचनाहरु नेपाल र भारतका पत्र पत्रिका तथा जर्नलहरुमा प्रकाशित छन् । विगत ५६ वर्षदेखि साहित्य लेखनसंगै पत्रकारितामा पनि सकृय भ्रमर अझै पनि त्यतिकै सकृय र जोशिला छन् ।

सकृय लेखनसंगै मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिको संरक्षण सम्बर्धनमा समेत उल्लेखनीय योगदान दिएका भ्रमर कुशल संगठक तथा प्रशासक समेत छन् । खासमा साभा प्रकाशनको अध्यक्ष तथा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञ परिषद सदस्यको रूपमा उनले मैथिली भाषा, साहित्यको संरक्षण सम्बर्धनमा गरेको योगदान अविष्मरणीय छ । बघचौडा माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन समिति अध्यक्षको रूपमा उनले शिक्षाको स्तर उकास्न तथा विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकासमा अहम योगदान दिएका छन् ।

यसरी भ्रमरका समग्र व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गर्दा उनि मैथिली र नेपाली भाषाका सिद्धस्थ साहित्यकार, पत्रकार, मैथिली भाषा अभियानी तथा समाजसेवीको रूपमा देखिन्छन् ।

चौथो अध्याय

४.१ भ्रमरको कृतिको विश्लेषण

४.२ कथाकार भ्रमर

कविता, गीत, गजल, कथा, नाटक, निबन्धलगायत साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा निरन्तर कलम चलाउने भ्रमरका तीनवटा कथासंग्रह प्रकाशित भएका छन् । मानव मनोविज्ञानलाई उजागर गर्दै लेखिएका कथाहरूको सङ्ग्रह १. तोरासंगै जएबौ रे कुजवा (कथासङ्ग्रह १९८४ ई.), मैथिली कथा संग्रह हो । यसमा १३ वटा कथा सङ्कलित रहेका जसमध्ये विश्व महिला अधिकार तथा महिला मनोविज्ञानलाई उजागर गर्दै २. हुगली ऊपर बहैत गंगा (कथासङ्ग्रह विसं २०६५) तथा आधुनिक जीवनशैली विश्लेषण गर्दै लेखिएको ३. एण्टी भायरस (कथासंग्रह विसं २०७६) । यसका अतिरिक्त भ्रमरलिखित अनेकौ कथा नेपाल र भारतका पत्रपत्रिका

भ्रमर भण्डै एक सय भन्दा अधिक कथा लेखेका छन् । स्वाविक रुपमा यी कथाहरूको कथावस्तु फरक फरक छन् तर कथावस्तुको आधारमा उनका कथाहरूमा केही समानता भने अवश्य पाइन्छ । त्यो हो मानवीय मूल्य मान्यताको वकालत तथा महिला अधिकार र महिलाहिंसाप्रति विद्रोह । तोरासंगै जएबौ रे कुजवाको प्रकाशन विहारको सरकारी प्रकाशन संस्था साहित्य अकादमी पटनाले गरेको थियो । भारतको सरकारी प्रकाशनद्वारा प्रकाशित कुनै पनि नेपाली नागरिकको यो प्रथम पुस्तक हो ।

मैथिली साहित्यका सुनामधन्य समीक्षक चन्द्रेश (५) भ्रमरलाई संवेनशील कथाकारको सज्ञा दिएका छन् । भ्रमरको दोस्रो कथाकृति हुगली ऊपर बहैत गंगा को समीक्षा गर्ने क्रममा उनले लेखेका छन् - रामभरोस कापडि भ्रमर'का ३२ वटा कथाहरुको संग्रहमा हो । यसमा कथा संग्रहाम कथाकार नारी मनको संवेदनालाई उजागर गरेका छन् । यस सत्यलाई कसैले बिसन सक्दैन कि नारीको शरीरलाई आदिकालदेखि नै पुरुष आफ्नो धन-सम्पत्ति जस्तै उपभोग गर्दै आएका छन् । नारीको सुख, दुःख तथा पीडालाई वेवास्ता गर्दै आएका छन् । नारी कुण्ठित भएर बाचन विवस छन् । नारी शरीरमात्र होईन कि उनिहरुमा पनि सम्बेदना हुन्छ भन्ने भाव भ्रमरका कथाहरुमा विद्यमान छ ।

४.२.१ हिरा

यस कथासंग्रहमा संग्रहित हिरा कथाले नारीको दैहिक हिंसालाई भावुक रूप प्रदान गरिएको छ । आफ्नो असन्तोष तथा दैहिक सुख प्राप्तिको लागि हिरा नामका पुरुष सोनाबाइ को कोठामा जान्छन् । उसको एकमात्र उद्देश्य हुन्छ मनोविनोद गर्नु । कोठा संचालिका सोनाबाइ आफ्नो पेशागत धर्म पालन गर्दै पुरुषलाई परम सुख प्रदान गर्ने प्रयास गर्छिन । आफू निर्वस्त्र भई शरीर अर्पण गर्छित तर हिरा किंकर्तव्यविमूढ हुन्छन् । उसको हृदयमा नारीप्रति सम्मान भाव जागृत हुन्छ । यता अर्को ग्राहकको जोहोमा रहेकी सोना छिटो छिटो आफ्नो काम सकाउन खोज्छिन् । तर सोनाबाइको आत्मियता देखेर दंग परेका हिरा भन्छ - पहिने एकगोट ग्राहकसँ निपटत तँ दोसरक आश ?(६) अर्थात् पहिले एउटा ग्राहकलाई संतुष्ट गर्नास अनि न अर्को ग्राहक ? हिराको यस्तो आत्मिय वचन सुनेर सोनाबाइ भावुक हुन्छिन । अनि भन्छिन् - 'हम आइ पहिल बेर कोनो सुच्चा मनुक्खक दर्शन कयलहुँ अछि । अर्थात् आज म पहिलो पटक एउटा सच्चा पुरुष (प्रेमी) संग भेटेकी छु । अनि दुबैमा सुरक्षा भावको अपनत्वबोध जागृत हुन्छ ।

४.२.२ भगजोगनी

यसै प्रकार आधुनिकताको रंगमा रंगिएकी एक युवतीको कथा हो 'भगजोगनी' जसमा रेखा नामकी युवतीको भोगलिप्सा यति अधि बढ्छ कि ऊ आफ्नो घर परिवार वर्वाद गर्न पनि पछि पर्दिनन् । ऊ बिसिन्छन् कि अर्थलिप्सा सम्बन्धलाई वर्वाद गर्छ भनेर । अनि परिणाम हुन्छ जतिवेला उसलाई जीवनको बोध हुन्छ त्यतिवेलासम्म ऊ वर्वाद भई सकेकी हुन्छिन् ।

भ्रमर लिखित एक अन्य कथा हो 'अन्हारमे भोतिआयल एकटा सिपाही' जसमा गणेश नामक युवकलाई स्मरण गर्न खोजिएको हो । यस संस्मरणात्मक रिपोर्ताज शैलीको कथामा गणेशकै गुण-गौरवलाई चित्रण गर्न खोजिएको हो । यसैगरी साम्यवादी विचारधारालाई टेकेर लेखिएको भ्रमरको अर्को कथा हो 'कामरेड' । जसमा सर्वहारा वर्गमाथि अद्यावधि विद्यमान विभेद विरुद्ध स्वर दिने प्रयास गरिएको छ । सर्वहारा एकतामाथि जोड दिइएको छ ।

भ्रमरद्वारा सृजित भण्डै एक सय कथाहरूमध्ये अधिकांशमा नारी मनोविज्ञानलाई मूल कथ्य बनाएको पाईन्छ । मैथिली साहित्य साहित्यमा राजकमललाई फ्रायडवादी कथाकारको रूपमा चित्रण गरिन्छ । समकालीन मैथिली कथाकारहरूमा रामभरोस कापडिलाई आजको राजकमल चौधरी भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

राजनीतिमा पनि रुचि राख्ने भ्रमरका केही कथाहरू सामाजिक न्याय तथा मधेस अधिकारसंग पनि सम्बन्धित छन् । तीमध्ये एक हो 'जय मधेश' । कथामा एक मधेश, एक प्रदेशको नाममा भएको आन्दोलनको चित्रण छ । मधेशी र पहाडी बीचको खाडललाई समानताको माटोले मात्र पूर्ण सकिन्छ भने मूल कथ्य यस कथामा वर्णित छ ।

साहित्य समीक्षक चन्द्रेश भ्रमरलाई एक सजग र वातावरणप्रति साकांक्ष कथाकारको संज्ञा दिएका छन् उनकै शब्दमा 'जों कि कथाकार भ्रमरक चौकन्न दृष्टि समाजकप्रति सजग अछि, तें जीवन मूल्यक संवाहक बनैत ओ ओहि पात्रक सृष्टि करैत छथि जे समाजमे आइयो अछि । खासक नारी पात्र हिनक संवेदनशील मोनके

छुबैत अछि । ओ नारीक अधिकार ओ चेतनाबोधक पक्षधर छथि । ओ कखनो नारीक पक्षमे छाती तानिक ठाढ होइत छथि । मुदा अपसंस्कृतिमे घेराएल नारीक विभत्स छवि अवस्से हिनक हृदयके पीडित सीदित करैत अछि ।.....ओ शोसनके विरोधमे भंडा उठबिते छथि । हिनक संवेदनशील मोनमे जीवनकप्रति रागात्मक बोध अछि ।

ग्राउण्ड जीरो अर्थात् सिमान्त वर्गको नजिक रहेर साहित्य सृजना तथा पत्रकारिता गरेका भ्रमर आम जनताका कथा लेखन रुचाउँछन् । स्वावतः उनका अधिकांश पात्रहरु आम नागरिक नै हुन्छन् । कथावस्तु अनुसारको पात्र उनको अर्को विशेषता हो ।

भ्रमरद्वारा लिखित कथाहरुको विशेषता तथा पात्र बारे चन्द्रेश आफ्नो पुस्तकमा लेखेका छन् - 'नेपालीय मैथिली कथा-साहित्यमा निस्सन्देह कथाकार भ्रमरका कथाहरुमा जीवनका राग रंग छन् र नव युगकी नारीप्रति विशेष श्रद्धा-भाव देखिन्छ । यसै कारणले होला उहाँको अधिकांश कथामा नारी जीवनको संघर्ष छ । यथार्थको त्रासदी छ, जो सामाजिक विडम्बनाबाट जन्म लिन्छ तथा यसको कारक हुन्छ सामाजिक व्यवस्था नै ।

कथावस्तु अनुसारको पात्र, पात्र अनुसारको वार्तालाप तथा वातावरण चित्रण गर्न भ्रमर सिपालु मानिन्छन् । तोरासंगै जएबौ रे कुजवा कथासंग्रहमा संग्रहित अधिकांश कथा ग्रामीण परिवेशका भएकाले ती कथाहरुमा ग्रामीण वातावरणको वर्णन पाईन्छ भन्ने हुगली उपर बहैत गंगा कथा संग्रहका अधिकांश कथाहरु कोलकत्ता महानगरको सेरोफेरोमा लेखिएकाले यी कथाहरुमा सहरी वातावरण, सहरमा संचालित चक्ला (वेश्यालय), सहरको कोलाहलमय वातावरण आदिको वर्णन छ । भ्रमरका पछिल्लो कथासंग्रह एन्टी भाइरस कथासंग्रहका अधिकांश कथाहरु आधुनिक परिवेशका भएकाले ती कथाहरुमा आधुनिक समाजको चित्र देख्न सकिन्छ । सहरीया वातावरणको चित्रण देख्न सकिन्छ ।

भ्रमर मानक भाषाका साहित्यकार मानिन्छन् । आफ्नो उच्च शिक्षा तथा उच्च वर्गका मानिसहरुसंगको उठबसका कारण उनको भाषा पनि मानक हुन गएको उनका सहयात्रीहरु बताउँछन् । यद्यपि उनि लोकभाषाका पक्षधर हुन् तर उनका कथाहरुमा

ग्रामीण ठेठ भाषाको प्रयोग अति न्यून पाईन्छ । जहाँ सम्म शैलीको प्रश्न छ- वर्णनात्मकदेखि कथोपकथन शैलीसम्मका कथा लेख्नु भएको छ । मनोवाद शैलीका लेखिएका उनका केही कथा अत्यन्त लोकप्रिय छन् । उनि कथालाई आदिदेखि अन्तसम्म रोमाञ्चक बनाउने कलामा माहिर छन् । उनका कथाहरु आदिदेखि अन्त्यसम्म कोतुहलपूर्ण हुन्छ ।

अर्थ, काम, मोक्ष, ख्यातिप्राप्ति देखि स्वान्तः सुखाय प्रयोजन (उद्देश्य) का लागी साहित्य लेखिने गरेको तथ्य साहित्यसिद्धान्तहरुमा वर्णित छ । तर भ्रमर आफ्ना मनका भाव अभिव्यक्त गर्न तथा सामाजिक विसंगितीहरुलाई उजागर गर्न कथा लेखेको पाईन्छ । उनका अधिकांश कथाहरु उद्देश्य प्रधान छन् ।

नेपालीय मैथिली कथा साहित्यमा भ्रमरका कथा मात्रात्मक र गुणात्मक दुबै दृष्टिले आफ्नो प्रभाव छाडेको देखिन्छ । एकातिर भ्रमरका कथाहरुले मैथिली कथा भण्डारलाई सम्बृद्ध बनाएको छ भने अर्को तिर आधुनिक मूल्यबोधका संवाहक पनि बनेका छन् । त्यसैले मानवीय मूल्य बोधलाई उजागर गर्दै भ्रमरका कथाहरु सामाजिक परिवर्तनमा समेत सकारात्मक हस्तक्षेप गरेको प्रष्ट देखिन्छ । उहाँका कथाहरु आगत भविष्यमा ऐतिहासिक मूल्यका सावित हुने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । उनका कथासंग्रहहरु छपाइ-सफाइ तथा शुद्धा शुद्धीको दृष्टिले उत्कृष्ट रहने गरेको भनाई साहित्य समीक्षक चन्द्रेशको छ ।

४.३ उपन्यासकारका रूपमा :- घरमुहा

साहित्य समीक्षा शास्त्रमा उपन्यासलाई सर्वाधिक प्रौढ विधाको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । डा.राजेन्द्रप्रसाद विमल उपन्यास बारे लेखेका छन्- कार्यकारण संखलामे सुगुम्फित ओहि गद्य कथानकके उपन्यास कहल जाइत अछि, जाहिमे अपेक्षाकृत अधिक विस्तारसँ जीवन जगतमे अनुभव कएल यथार्थके कल्पनासँ रंगि कए रसात्मक/विचारोत्तेजक रूपमे प्रस्तूत कएल जाइछ । अर्थात् कार्यकारण संखलामा संकलित त्यस्तो गद्य कथानक उपन्यास हो जसमा अपेक्षाकृत अधिक विस्तारले जीवन

जगतमा अनुभव गरिएका यर्थाथलाई कल्पनाको रंगमा रंगेर रसात्मक/विचारोत्तेजक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

जहाँसम्मस रामभरोस कापीड भ्रमरको उपन्यासको सवाल छ, उनको एकमात्र उपन्यास घरमूँहा प्रकाशमा आएको छ ।

क) कथावस्तु:

२०६३ सालको मधेस बिद्रोहलाई मूल कथानक बनाई लेखिएको डायरी शैलीको यो उपन्यास मैथिली साहित्यमा नयाँ प्रयोग पनि हो । जसमा मधेस आन्दोलनका कारण तथा आन्दोलन जन्य हिंसालाई भावुक रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

साहित्य समीक्षक चन्द्रेश घरमूँहा उपन्यासलाई समयको दस्तावेज भनि टिप्पणी गरेका छन् । उनले भनेका छन् - 'एहिमे अपनाके चिन्हबाक आ मानव जीवनक अन्तरसम्बन्धके दर्शयबाक प्रयास भेल अछि । बैषम्यताक विरोधस्वरूप संघर्षक स्वरमे नवताक उम्मीदक फूल फूलयबाक आ मानवीयताके जोगाक रखबाक जे स्वर उभरल अछि से अवस्से हिनक रचनात्मक ताकति थिक । ई सत्य थिक जे आजुक जीवन आ समाज तेहन षडयन्त्रक जालमे ओभराएल अछि जे व्यवस्थारूपी विद्रुपता आ विडम्बना सम्पूर्ण सामाजिक समरसताक भावके सोखि रहल अछि ।' (११)

ख) पात्र:

घरमूँहा मधेस आन्दोलनको नालीवेली हो । चुकी यसका पात्रहरुमा नेपाली भाषी र मधेसी दुबै छन् । कथानायक रमेश उपाध्याय एक शिक्षक हुन् । मधेसमै बसेर शिक्षा दीक्षासंगै रोजगारी पनि गर्दै आएका रमेश पहाडे समुदायका भए पनि उनि यहाँको भेष, भुषा, संस्कार र सामाजिकताका पात्र हुन । रमेश मास्टरसाहेवको मधेसभूमिप्रतिको माया, यहाँको भाषा, संस्कृतिप्रतिको स्नेह देखिन्छ । मधेस आन्दोलनकारीमध्ये उनकै दुईजना शिष्य राजीव र विनोद मास्टरसाहेवको घरमाथि ढुंगामुढा गर्छन र ढुंगामुढा कारण हुन्छ - मास्टरसाहेव अर्थात् रमेश उपाध्याय यी दुबै विद्यार्थीलाई नेपाली विषयमा फेल गरी दिएका हुन्छन् । घरमूँमा वर्णित अन्य पात्रहरु

हुन्-मास्टर साहेवकी छोरी किरण, जसलाई आन्दोलनकारीहरु अपहरण गरेर फिरौती मांग गर्छन् । यसैगरी मास्टरसाहेवका पुरानामित्र तथा आन्दोलनका नायके जगमोहनआदि । कथानकको मांग अनुसार पात्रहरुको चयन भएको छ ।

ग) वातावरण:

चुकी यस उपन्यासको कथानक जनकपुर र यसको वरिपरि सिमित छ यस कारणले यस उपन्यासमा जनकपुरको वातावरणलाई प्राथमिकताका साथ चित्रण गरिएको छ । स्टेशन एरियाको वकिल महल्लामा घर भएका मास्टरसाहेव जनकपुर रेल्वे, यस मोहल्लाको जातीय सद्भाव तथा पर्व त्यौहार बारे जानकार छन् । मधेस आन्दोलनको क्रममा पहाडी र मधेसी समुदायबीचको सद्भाव बिगानेदेखि सद्भाव कायम राख्ने प्रवृत्तिको यस उपन्यासमा भावुक चित्रण देख्न सकिन्छ । उपन्यासमा जनकपुरको समग्र वातावरणको सजिव चित्रण देख्न सकिन्छ ।

घ) वार्तालाप:

वार्तालाप अर्थात् कथोपकथनको दृष्टिले पनि यो उपन्यास उत्तमकोटिको छ । पात्र अनुसारको भाषा तथा सटिक वार्तालाप यस उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ । उपन्यासमा एउटा प्रशंग छ - आन्दोलन उत्कर्षतर्फ अग्रसर छ । पहाडे राज्यसत्ता विरुद्ध दैनिक प्रदर्शन हुन्छ । पहाडी समुदायका घरलाई लक्षित गरी हुंगामुढा र तोडफोड पनि भई रहन्छ । यसै क्रममा एक दिन प्रदर्शनकारीहरु मास्टर रमेश उपाध्यायको घरमाथि हुंगामुढा गरीरहेका हुन्छन् । त्यतिवेला उनकी श्रीमति डराएर थुरथुर काप्न थालिन्छन् । अनि मास्टरसाहेवको प्रष्टीकरण हुन्छ - 'अहाँ व्यर्थे चिन्तित होइछी । हमरा केओ किछु ने कहत । भरल सहरमे त हमरे विद्यार्थी अछि । ककरो हम विगाडने नै छिऐ त के की करत ।'

ड) उद्देश्यः

नेपाली भाषाका सुप्रसिद्ध आख्यानकार जगदीश घिमिरे आफ्नो बहुचर्चित उपन्यास 'सकस'मा लेख्नु भएको छ-आफ्नो मनको वह सबैलाई कह । (१३) अर्थात् आफ्नो मनभित्रको पिडा, खुसी, उहापोह सबैलाई भन्नु । उपन्यासकार रामभरोस कापडि 'भ्रमर' पनि घरमूँहा उपन्यास मार्फत आफ्ना मनका वह सबै सामु सार्वजनिक गर्ने जमोर्को गरेका छन् । उपन्यास मार्फत उनले जहाँ मधेसीहरुको जायज मांग उठाउने प्रयास गरेका छन्, त्यही मधेस आन्दोलनको नाममा गरे भएका अराजक गतिविधि तथा सामाजिक सद्भाव विरुद्धका घटनाहरुलाई सार्वजनिक गर्ने जमोर्को पनि गरेका छन् । यस उपन्यासको उद्देश्य जनताका जायज मांगहरुको वकालत तथा आन्दोलनको नाममा हुने गलत कृत्याकलापको विरोध गर्नु नै हो । अपहरण गरिएकी छोरी किरणलाई अपहरणमुक्त गर्न वकिल महल्लास्थित घर घरेडी बिक्री गरेर वसाई सदैँ गरेका रमेश मास्टरलाई फिर्ता बोलाएर पुनः यसै समाजमा स्थापित गराउनुले यस उपन्यासलाई सुखान्तक उपन्यासको श्रेणीमा ल्याई खडा गरेको छ ।

४.४ कवि तथा गीत गजलकारका रुपमा- भ्रमर

काव्यका अनेकानेक विधामध्ये कविता, गीत र गजल अत्यन्त कोमल विधा मानिन्छ । लयवद्धता र कोमलताको कारण यी विधाहरु जनजनको हृदयसम्म सहज प्रवेश गर्दै आएको इतिहास प्रमाणित तथ्य हो । सम्भवतः यही कारण होला काव्यको प्रारम्भ बाल साहित्य र कविता तथा गीतादि कोमल विधा बाटै हुने गरेको छ । भ्रमरको पहिलो रचना कविताकै रुपमा प्रकाशित हुनु यस तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछ ।

भ्रमरद्वारा लिखित भण्डै आधा दर्जन कविता, गीत तथा गजलका संग्रहहरु बाजारमा आएका छन् । एकसय अधिक कविता विभिन्न पत्र पत्रिका तथा स्मारीकाहरुमा पनि प्रकाशित भएका छन् । भ्रमरलिखित पहिलो कविता संग्रह हो- बन्न कोठरी औनाइत धुंवा, यो संग्रह २०२९ सालमा प्रकाशित भएको थियो । यसैगरी उनले लेखेका नहि, आव नहि (दीर्घकविता) २०३६ सालमा प्रकाशित भएको थियो ।

सन् १९८३मा प्रकाशित भएको मोमक पद्यलैत अधर (गीत-गजलसङ्ग्रह) तथा अप्पन अनचिन्हार (कवितासंग्रह, १९९० ई.) एवं २०७० सालमा प्रकाशित अन्हिरियाक चान (गजल संग्रह) भ्रमरका पछिल्ला गजल संग्रह हो ।

क) कथ्यः

सुकोमल पदावली मार्फत गंभीर भाव अभिव्यक्त गर्ने कविको रुपमा चिनिनु हुन्छ भ्रमर । कथ्यको आधारमा हेर्दा भ्रमरका अधिकांश पद्यमा महिलाको मनको पिडा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । प्रेम, विरह, करुणा उनी लिखित पद्यहरुका अर्का विषय वस्तु हुन् । यसका साथै उनले लोक गीत शैलीमा पनि अनेकौ गीत लेखेका छन् । वर्षायाममा गाउने कजरी गीत शैलीमा लेखिएको उनको यो गीत अत्यन्तै लोकप्रिय छन् -

‘सखि हे । सावनके बुन भिसी । पियासंग खेलब पचिसी ना!’

भ्रमरका गीत, गजल र कवितामा राष्ट्रिय विभूतिहरुप्रति सम्मान तथा राष्ट्रिय एकताप्रति सजगताको भाव पनि देख्न सकिन्छ । नेपालीमा लेखिएको भ्रमरका यस गजलले मानवीय मूल्य मान्यता बिसिन थालेको वर्तमान समाजिक व्यवस्थालाई सिख दिने प्रयास गरेको देखिन्छ -

फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ ।

कर्ममा विश्वास भर्ने गीता चाहिन्छ ॥

बन्दुकको भाषा छोडी सयपत्रीको माया बोकी,

अशांतिको समुद्र विच भीटा चाहिन्छ ॥

हिमाल, पहाड, तराई, बेसी एउटै अचकन हो,

भाव, भाषा, शैली भिन्न, एउटै धड्कन हो,

हामी पहिला नेपाली हौं, नेपाल चाहिन्छ !

फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ !

वर्षाऋतुको कारण अस्तव्यस्त बनेको दैनिकीलाई उनले आफ्नो यस मैथिली कविता मार्फत अभिव्यक्त गर्न खोजेका छन् -

लगौए, आबि गेलै मनसून
कएक रातिसं
अनेरे उभलैत वर्षाक पानि
मेघो अपस्यांत भऽ गेल हयत,
नितदिनक 'मौर्निगंवाक'
बाधित भऽ गेल अछि,
सभ दैनिकी फुंहीक बुन्न
आ विजुलीक कड़कबमे ॥

भ्रमर मैथिली, नेपाली र हिन्दीमा निरन्तर लेखि रहने कवि हुन् । उनले लेखेका हिन्दी गजलहरु पनि निकै लोकप्रिय छन् । यस हिन्दी गजलमा उनले एक युवतीको सुन्दरताको वर्णन गरेका छन् ।

क्योंकर तुझे देखूँ, क्या खास है तुझ में सनम
रोशनी में आंखे चौधियाए क्या खास है तुझ में सनम
बरबस ही दिल को खिंच सके ऐसा दिलवर कहां पाऊं
मरूभूमि सा कठिन रास्ता है क्या खास है तुझमें सनम ।

भ्रमरलिखित अन्हरियाक चान गजल संग्रहमा संकलित गजलहरुलाई समीक्षक अजित आजाद 'जीवन मूल्यको पक्षमा उभिएका गजलहरु'को संज्ञा दिएका छन् । उनले लेखेका छन् - 'भ्रमरजी अपन मोनक बातके सोभ साभ रखवाक आग्रही छथि । मोनमे जे भाव अएलनि, जाहि रुपमे अएलनि तकरा ओ लिखि बैसलाह ।' अर्थात् भ्रमरजी आफ्ना मनका कुरालाई जस्ताको त्यस्तै लेख्ने प्रवृत्तिका गजलकार हुन् । उहाँको मनमा जुन भाव आए, उनले त्यसलाई त्यही रुपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

१४ जीवन मूल्यक पक्षमे खाढ भ्रमरक गजलः आलेख । लेखकः अजित आजाद । प्रकाशितः आँजुर मासिक पत्रिका । समीक्षा अंक । वर्ष २५ अंक ९ समीक्षा अंक । चैत्र वैशाख २०७२ । सम्पादकः रामभरोस कापडि भ्रमर

रामभरोस कापडि भ्रमर लिखित पहिलो कविता संग्रह बन्न कोठरी औनाइत धूवामा संकलित ३७ वटा कविताबारे चन्द्रेश लेख्नु हुन्छ - '३७ गोट कविताक संग्रह थिक बन्न कोठरी औनाइत धूवा । समसामयिक स्वर नेने युगक प्रतिनिधित्व करैत बन्न कोठरी औनाइत धूवा बगैर लाइ लपटके दू टूक बात कहि युग सत्यके निर्ममताक संग उघार करैत अछि । परिवेश आ वातावरणक सगुम्फनमे अर्थबोध जीवनक समस्याके नेने जीवनक औनाहटिके व्यक्त करैत अछि ।'

४.५ नाटककारका रुपमा- भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरु (२०६३):-

साहित्यकार भ्रमरका मैथिलीका उत्कृष्ट नाटकहरुलाई धर्मेन्द्र विहवलद्वारा नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । यो नाटक वि.स. २०६३ कार्तिकमा जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित गरेका हुन् । यी नाटकहरुको अध्ययन गर्दा नेपाली मातोपानीको सुगन्धलाई आफ्नै जनजीवनका चरित्रहरुको माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गर्दै समाजका समसामयिक चित्रहरु ओम उहाँ सफल हुनु भएकोले मैले महसुल गरेको छु ।

छोटो र सटीक संवाद आधुनिक रङ्गमञ्चले चाहेको नट्यशिल्पको प्रयोग र दर्शकलाई काकार गरी अन्तसम्म प्रदर्शनमा बाँध्न सक्ने आकर्षक मञ्चीय गुण भएका श्री भ्रमरका नाटकहरु विविध प्रयोगप्रति पनि उन्मुख रहेको मैले पाएको छु । अब यसले ग्रन्थमा संकलित नाटकृतिके बारे छोटकरीमा केही चर्चा गरौं ।

क) संग्रहा संकलित नाटयकृतिके मध्ये 'शुलीमा भुन्डिएको उज्यालो' कृतिले समसामयिक सामाजिक परिदृश्यलाई बोक्दै लक्ष्यप्रारितको बाटो बीच अज्ञानवश भौतारिदै गरेका मानवीय संवेदनालाई उदबोधित गरेको एउटै लक्ष्य भएर पनि आफ्नै चिन्तनको बाटोमा अलम लिएकाहरुलाई एक्यबद्ध गरी लक्ष्यको उज्यालो

तर्फ ल्याउन अभिप्रेरित गर्ने किसिमको मैले पाएँ । मञ्चको लागि यो नाटक भावका सम्प्रेषणीयतामा पनि त्यतिकै ग्राह्य छ ।

- ख) त्यस्तै 'महिषासुर मुर्दाबाद' एककल पात्रको, प्रभावकारी प्रयोग गरिएको रहेछ । आजको सामाजिक विखण्डनलाई पाठकको त्यस सक्कल पात्र र उसको अन्तःकरणको आवाजको प्रतिध्वनिद्वारा लेखकले जसरी प्रस्तुत गरेका छन् । त्यो आफैमा पूर्ण सफल रहेको छ ।
- ग) 'नेताजी आउँदैछन्' नाटक हेर्न बसेका दर्शकहरूसँग सोभै संवाद स्थापित नगरे पनि आफ्नो र दर्शकको स्थितिलाई जोडेर सूत्रधार र नदीको परम्परागत पात्रद्वारा आधुनिक राजनीति र त्यसका विकृति प्रति व्यग्य गर्दै 'नेताजी आउँदैछन्' नामक नाट्यकृतिमा रुद भइसकेका बर्गीय चरित्रप्रति कडा प्रहार गरिएको मलाई लाग्यो । त्यसले पाठकलाई मन्त्रमुग्ध पार्नेछ ।
- घ) 'अनि बौधु बोल्यो' गाउँका कुटील चरित्रका व्यक्ति कसरी सामाजिक भाइचारा र आपसी सम्बन्धलाई आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि विखण्डित गर्दछन् । त्यसको सजीव चित्र गाउँका कुटील चरित्रका व्यक्ति कसरी सामाजिक भाइचारा र आपसी सम्बन्धलाई आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि विखण्डित गर्दछन् । त्यसको सजीव चित्र 'अनि बौधु बोल्यो' नाटकृतिले प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ चित्रित बौधुको चरित्र हाम्रो समाजमा बेलाबखत यो कुटील चाल भएका चरित्र सँग प्रशस्त मिल्दो छ ।
- ङ) 'सूर्य उदाउनु अघि' बर्गीय र जातीय समन्वयको प्रस्तुति तर्फ भुकेको 'सूर्य उदाउनु अघि' नाट्यकृति समाजमा नयाँ विहानी ल्याउन गरिने भरपुर संघर्षको मार्मिक कथा बानी यस नाट्य संकलनमा देखा परेको छ ।
- च) 'पेटका लागि' चटकेहरुद्वारा देखाइने, खेलतमासकै माध्यमिले सामाजिक विकृति र मानवीय कमजोरीहरुको रोचक प्रस्तुति सडकनाटक 'पेटका लागि' प्रस्तुत भएको छ ।
- छ) 'भरिएको पोखरीको मर्म' मल्लाहाहरुको वृत्तिपरिवर्तन मार्मिक कथा 'भरिएको पोखरीको मर्म' नाट्यकृतिमा देखापर्दछ । गाउँको विद्यालयमा आफ्ना

सन्तानलाई नपढाई परम्परागत पेशामा लगाई राख्दा यस्तो बेला कठिन हुने संकेत यहाँ दिइएको छ । आफ्नो सन्तानलाई शिक्षातिर उन्मुख गराइयो भने बैकल्पिक रोजगारको बाटो खुल्छ भने सन्देश शनै यस नाटकको मूल विषय हो ।

४.६ मैथिली लोक संस्कृति विविध आयाम:- (२०७४)

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको संस्कृति विभागको योजनामा विद्वान रामभरोस कापडी भ्रमरको महत्वपूर्ण कृति प्रकाशनमा आएको छ । मैथिल लोकसंस्कृति: विविध अध्ययन शीर्षकमा प्रकाशित यो कृतिको प्रकाशनबाट मिथिला क्षेत्रको लोक संस्कृतिबारे जानकारी दिने एउटा महत्वपूर्ण कार्य भएको छ । लेखक भ्रमर मैथिली भाषा र संस्कृति सम्बन्धी विशेष बिदका रूपमा परिचित हुनु हुन्छ । तराई संस्कृति र साहित्य माथि उहाँको गहिरो अध्ययन छ ।

यस कृतिमा पनि उहाँले मिथिला क्षेत्रको लोक संस्कृति माथि अन्यन्त मिहिनेत साथ खोज अनुसन्धान गर्नु भएको छ । लोकगाथा, लोकनाथक, लोक परम्पराका साथै समग्रमा लोकसंस्कृति र लोकसाहित्यमा मिथिला क्षेत्र प्राचीन काल देखि नै समृद्ध रहि आएको छ । तराईमा बसोवास गर्ने मैथिली भाषी र संस्कृतिमा मात्र छोडन त्यहाँ बसोवास गर्ने अन्य जाति र सम्प्रदायमा पनि मैथिली लोकसंस्कृतिको व्यापक प्रभाव पाइन्छ ।

मैथिल लोकसंस्कृतिको विशिष्ट पत्र कुने पनि सामाजिक जीवनको संरचनामा केही मौलिक तत्वको महत्वपूर्ण हात हुन्छ, जसले सम्पूर्ण जीवन शैलीलाई एउटा निश्चित धारतिर डोर्न्याइरहेको हुन्छ, यही लोकसंस्कृति हो । यो क्रिया अत्यन्त सहज, अकृत्रिम, स्वभाविक र परम्परागत जीवनशैलीको आडम्बररहित उपस्थापन हुन्छ । संस्कृतिले मानव मात्रको चिनारीलाई स्थायित्व प्रदान गर्दछ, एकसु तामा आवद्ध गर्ने बातावरण निर्माण गर्दछ ।

आजको विज्ञान प्रविधिको युगमा, उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण, अपसंस्कृति एवं भोग वादी विचारधाराको युगमा । यसरी बिचित्रको खिचडी संस्कृतिको सृजना हुन थालि सकेको छ । के पाश्चात्य संस्कृति र पूर्वीय संस्कृतिलाई छुट्याउन गाठो हुन

गएको छ । यस्तो अवस्थामा पनि हामी आफ्नो मन र जिउँमा ओढेको बाह्य आवरणलाई हटाउन सक्यौं भनै आफ्नै मौलिक संस्कृतिको मूल स्वरूप प्रष्ट रूपमा हेर्न सक्दछौं । मिथिलाञ्चलको लोकजीवन तथा कथित आधुनिकताको चोटमा परेर यसरी नै बाटो बिराउन थालेकोले आफ्नो आहार-बिहार-संस्कार- शिष्टाचार, परिधान, साज-शङ्गार, भाषा-भङ्गिमालाई बाध्य आवरणबाट मुक्त गर्ने पर्दछ ।

मैथिलहरूको जीवनशैलीमा यसको दखल नड-मासु जस्तो छ । लोकगीत पर्व-तिहार, लोकनृत्य, लोकनाटय, लोकधर्मी अन्य नृत्य र नाटयहरू गाथाहरू, सम्पूर्ण समाजलाई एकसूत्रमा आबद्ध गरेका छन् । तिर्ने एक सूत्रतालाई विभिन्न आयामहरूको माला उनेर सुदृढ बनाउने प्रयास यो सङ्ग्रहमार्फत गरिएको छ ।

४.७ निष्कर्ष:-

बहुमुखी प्रतिभाका धनी रामभरोस कापडि भ्रमर नेपाल मैथिली साहित्यकारहरूमध्ये सार्वधिक संकृत तथा सबभन्दा अधिक पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यक्तिको रूपमा चिनिन्छन् । मैथिली सँगै नेपाली र हिन्दीमा पनि कलम चलाउने भ्रमर साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विद्यामा लेखेका छन् । यस कृतिमा पनि उहाले मिथिला क्षेत्रको लोकसंस्कृतिमाथि अत्यन्त मिहिनेतसाथ खोज अनुसन्धान गर्नु भएको छ । लोकगाथा लोकनाटक, लोकपरम्पराका साथै समग्रमा लोकसंस्कृति र लोकसाहित्यमा मिथिला क्षेत्र प्राचीन कालदेखि नै समृद्ध रहिआएको छ ।

पाँचौ अध्याय

५.१ भ्रमरका साहित्यिक कृति मूल्याङ्कन

मैथिली भाषाका साहित्यकार 'भ्रमर': हरेक विधामा पुस्तक प्रकाशन

राम भरोस कापडी 'भ्रमर' मैथिली भाषा साहित्यका प्रख्यात साहित्यकार हुन् । जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका वडा नम्बर-१ तथा धनुषाको हंशपुर नगरपालिका वडा नम्बर-२, बघचौडा गाउँका ६८ वर्षीय भ्रमर अहिले पनि साहित्य रचना तथा पुस्तक प्रकाशनमा त्यति नै सक्रिय छन् । उनी भन्छन्, 'म नै एउटा यस्तो एक्लो मात्र व्यक्ति हुँ जो मैथिली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा पूर्णकालीन (होलटाइमर) हुँ ।'

धेरै मानिसहरू मैथिली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाउँछन् तर उनीहरूको मुख्य पेशा भने अर्कै हुन्छ । तर आफ्नो प्राथमिक पेशा नै मैथिली भाषा साहित्य क्षेत्रमा कलम चलाउनु रहेको उनी बताउँछन् ।

डा. धीरेन्द्र भाले बनाए साहित्यकार

जनकपुरको सरस्वती हाई स्कूलमा पढ्दाको अवस्था देखिनै उनलाई भारतबाट प्रकाशित हुने बालबालिका सम्बन्धी पत्रिकाहरू पढ्ने रुची थियो । उनको घर नजिकै जनकपुरको रेल्वे स्टेशनमा रहेको बूक स्टलमा भारतको पटना, कलकत्ता, दिल्ली,

मुम्बईबाट प्रकाशित हुने साहित्यिक पत्रिकाहरू आउने गर्थ्यो । भारतको मुम्बईबाट प्रकाशित हुने 'पराग' पत्रिका, दरभंगाबाट प्रकाशित हुने 'बालक' पत्रिका जस्ता हिन्दी भाषाको बाल साहित्यका पत्रिकाहरू पढ्ने गर्थे उनी ।

त्यही बेला उनको घर छेउमै जनकपुरको राम स्वरूप राम सागर बहुमुखी क्याम्पसमा पढाउने एक जना प्राध्यापक डा. धीरेन्द्र भा 'धीरेश्वर'को सम्पर्कमा आए । भ्रमरको कोठामा त्यही कलेजका एक जना राजनीतिक शास्त्रका प्राध्यापक नारायण प्रसाद साह घर भाडा लिएर बसेका थिए । साहकै कारण उनको सम्पर्क प्राध्यापक भासँग हुन गएको थियो ।

भ्रमर कक्षा ८ मा नै हुँदा हिन्दी भाषामा 'इमान्दार बालक' भन्ने कथा लेखेर भालाई देखाए । हिन्दीमा लेखेका कारण उनले त्यो कथा हेर्दै हेरेनन् । त्यो कथालाई आफ्नो मातृभाषा मैथिलीमा लेखेर ल्याउनुस् अनि मात्रै हेरिदिन्छु भनेर भाले उनलाई भने । त्यसपछि उनले मैथिलीमा लेखेर देखाए । अनि प्राध्यापक भाले लाइन बाइ लाइन सच्याइदिए । अनि फाइनल लेखेर ल्याउ भने ।

भ्रमरले सम्पादन गरिएको त्यही कथा अर्को कागजमा लेखेर ल्याए । त्यसपछि भाले भारतबाट प्रकाशित हुने 'मिथिला मिहिर' नामक साहित्यिक पत्रिकाका सम्पादक सुधांशु शेखर चौधरीलाई एउटा चिट्ठी लेखेर उक्त कथा छापिदिन अनुरोध गरे । केही दिन पछि भ्रमरको उक्त कथा उक्त पत्रिकाको नैना भूटका भन्ने स्तम्भमा उक्त कथा छापियो । केही दिन पछि उनले लेखेको 'अन्हरिया इजोरिया' नामक कविता भारतको कलकत्ता बाट प्रकाशित हुने 'आंखर' नामक पत्रिकामा नव हस्ताक्षर भन्दै छापियो ।

त्यस पछि निरन्तर उनले लेखेका कविता, कथा भारतका विभिन्न साहित्यिक पत्रिकामा छापिंदै गयो । 'डा. धीरेन्द्र नभएको भए म साहित्यकार हुन सकिदैनथे होला, ' भ्रमर भन्छन्, 'उहाँले मलाई मात्र होईन समकालीन धेरै जनालाई कथा, कवितालगायतका साहित्य कसरी लेख्ने, लेखेपछि सम्पादन गर्ने र त्यसपछि भारतको पत्रिकामा छपाउनसमेत लगाएर प्रोत्साहन गर्नु हुन्थ्यो ।' त्यही विद्यार्थी भ्रमर पछि मैथिली भाषामै स्नातकोत्तर समेत गरे । र लेखनको कामलाई भने निरन्तरता दिंदै गए । सयौं रचनाहरू पत्रिकामा प्रकाशित हुँदै गयो ।

साहित्यको हरेक विधामा पुस्तक

उनी पत्रकारिता पेशामा पनि लागे र साहित्य क्षेत्रमा लेखनलाई समेत निरन्तरता दिंदै गए । अहिले उनले मैथिली भाषामा साहित्यको हरेक विधामा पुस्तकहरू नै प्रकाशन गरिसकेका छन् । कथा, कविता, उपन्यास, समालोचना, नाटक, निबन्ध, यात्रा संस्मरण लगायत सबै विधामा उनले पुस्तकहरू नै लेखेका छन् ।

‘बन्न कोठरी औनाइत धुँवा’ नामक कविता संग्रह, ‘नहि आब नहि’ दीर्घ कविता, ‘मोमक पछ्लैत अधर’ नामक गीत गजल संग्रह, ‘अप्पन अन्विन्हार’ कविता संग्रह, ‘अन्हरियाक चान’ गजल संग्रह प्रकाशित गरेका छन् । मैथिली भाषामा लेखिएको ‘नहि आब नहि’ दीर्घ कवितालाई नेपाली भाषाको साहित्यकार मनु बज्राकीले नेपाली भाषामा ‘भयो, अब भयो’ भन्ने शीर्षक राखेर अनुवाद समेत गरेका छन् । उक्त दीर्घ कविता पछि गएर नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित ‘प्रज्ञा’ पत्रिकामा छापिएको थियो ।

उनले ‘तोरासँग जएबौ रे कुजवा’, ‘हुग्ली उपर बहैत गङ्गा’ नामक कथा संग्रह प्रकाशन गरेका छन् । नेपालमा मैथिली भाषामा उनले लेखेको ‘तोरा संग जएबौ रे कुजवा’ लाई पहिलो आधुनिक कथा संग्रह भएको उनी दाबी गर्छन् । त्यही कथा संग्रह नै पहिलो कथा संग्रह हो जसलाई भारतको सरकारी संस्था मैथिली अकादमीले प्रकाशन गरेको समेत उनको दाबी छ ।

उनले लेखेको ‘घरमुहाँ’ उपन्यासलाई भोजपुरीमा कथाकार उमाशंकर द्विवेदी र हिन्दी भाषामा भारतका साहित्यकार डा. प्रफुल्ल कुमार सिंह ‘मौन’ले अनुवाद गरेका छन् । मधेश आन्दोलनका क्रममा जनकपुरमा वसोबास गर्दै आएका पहाडी समुदायले कसरी मधेश छोडेर जानु परेको थियो, त्यसकै बारेमा लेखिएको उपन्यास आफ्नो जीवनको उत्कृष्ट रचना भएको भ्रमर आफैँ बताउँछन् ।

उनले धेरै नाटक पनि लेखेका छन् । ‘रानी चन्द्रावती’, ‘एकटा आओर बसन्त’, ‘महिषासुर मुर्दावाद’, ‘अपन सोराज’, ‘सुली पर इजोत’ नामक मैथिली भाषामा नाटक

समेत लेखेका छन् । उनले नै लेखेका नाटकहरूलाई धर्मेन्द्र भा 'विह्वल' ले नेपाली भाषामा 'भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू' भनेर अनुवाद गरेका छन् ।

त्यसका अतिरिक्त उनले विभिन्न विचार संग्रह, निबन्ध संग्रह, सोध संग्रहसमेत प्रकाशित गरेका छन् । थुप्रै पुस्तक तथा रचनाका सम्पादनसमेत उनले समय समयमा गर्दै आएका छन् । उनले लेखेका कविता, नाटक तथा कथा नेपाल र भारतको विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय स्तरको पाठ्यक्रममा समेत समावेश गरेर पढाउने काम गरिँदै आएको भ्रमर बताउँछन् ।

उनले साहित्यमा गरेको योगदानकै कारण उनलाई नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रदान गरिने प्रथम 'मायादेवी प्रज्ञा पुरस्कार', विद्यापति सेवा संस्थान दरभंगाले 'मिथिला विभूति सम्मान', शेखर प्रकाशन पटनाले 'शेखर सम्मान' बाट सम्मानित गरेको छ । त्यसैगरी मैथिली साहित्य परिषद जनकपुरले 'वैदेही प्रतिभा पुरस्कार, ' अन्तराष्ट्रिय मैथिली सम्मेलन मुम्बईले 'मिथिला रत्न सम्मान', मधुरिमा नेपालले 'मधुरिमा सम्मान', चेतना समिति पटनाले 'यात्री चेतना पुरस्कार' बाट सम्मानित गरेको छ ।

त्यसैगरी साभा प्रकाशनले 'साभा लोक संस्कृति पुरस्कार', विद्यापति मैथिली भाषा साहित्य पुरस्कार, पार्वती प्रतिष्ठान सिसौटीया सर्लाहीले 'पार्वती सम्मान' बाट सम्मानित गरेको छ ।

भ्रमर नै पहिलो नेपालको मैथिली भाषाका साहित्यकार हुन् जसले नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञ सभा सदस्य बन्न सफल भए र पछि प्राज्ञ परिषद सदस्य पनि भए । त्यसैगरी साभा प्रकाशनको अध्यक्षका रूपमा पनि भ्रमर नै पहिलो व्यक्ति हुन् जसले नेपाली भाषा बाहेक मैथिलीसहित अन्य भाषामा प्रकाशनलाई प्रारम्भ गरे । साभा प्रकाशनले उनकै कार्यकालमा पहिलो पटक मैथिली बाल कथा संग्रह 'बगियाक गाछ' प्रकाशन गरिएको थियो । यतिमात्र होइन उनले जनकपुर, काठमाडौंमा समेत गरेर ३ पटक अन्तराष्ट्रिय मैथिली सम्मेलनको समेत सफल आयोजना गरिसकेका छन् ।

मैथिली भाषामा लेखन गरेर समाजको परिवर्तन वा रूपान्तरण गर्नु अत्यन्तै कठिन कार्य रहेको उनी बताउँछन् । एक त प्रकाशनको अभाव, प्रकाशक जसो तसो

खोजे पनि पाठकको त भनै अभाव रहेका कारण मैथिली भाषाको साहित्य फस्टाउन नसकेको उनी बताउँछन् ।

‘आफै लेख्ने आफै पढ्ने वा आफ्नै सर्कलका मानिसले पढ्ने मात्र स्थिति छ, ’ भ्रमर भन्छन्, ‘भन् किनेर त पढ्ने बानी नै छैन ।’ सित्तैमा बाँडिदिए हुन्थ्यो भन्ने प्रवृत्ति छ । मैथिली भाषाको जनसंख्या विशाल छ तर मैथिली भाषाको मानकको कारण पाठक नै छैन भन्दै भ्रमर भन्छन्, ‘मैथिली भाषाको मानकलाई सहज बनाउनुपर्छ र मैथिली भाषामा लेखिने रचनालाई नेपाली, अंग्रेजी र हिन्दी भाषामा समेत अनुवाद गर्ने क्रम भयो भने त्यसले बजार पाउनेछ ।’

अहिले पुस्तकको संख्या बढाउन मात्रै रचनाहरू लेखिने गरेको भए पनि गुणस्तरीय भने नभएको उनको टिप्पणी छ । लेखनका लागि पहिले पढ्नु पर्छ । तर यहाँ पढ्ने संस्कार नै नभएकाले समस्या देखिएको उनी बताउँछन् । साहित्य भनेको समाजको वास्तविक दर्पण हो र समाजको यथार्थलाई वर्णन गर्ने गरी रचना नभएकोमा उनी दुख व्यक्त गर्छन् ।

मैथिली भाषासहित विभिन्न मातृभाषाको विकासका लागि प्रदेश सरकारले एकेडेमी सञ्चालन गरेर संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु पर्ने उनी बताउँछन् । प्रदेश सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा त्यसलाई समावेश गरेको भए पनि हालसम्म कुनै काम भने नभएकोमा उनी दुख व्यक्त गर्छन् उनी । त्यसैगरी प्रदेशमा देखिएको भाषा विवादलाई अन्त्य गर्न पनि भाषा आयोग गठन गर्नु आवश्यक रहेको उनी बताउँछन् । (१६)

५.२ भ्रमरको साहित्यिक प्रवृत्ति

कवि, कथाकार, निबन्धकार, उपन्यासकार, नाटककार, स्तम्भकार तथा सम्पादक भ्रमरका कृतिहरूलाई कुनै एउटा प्रवृत्तिसंग दाजेर हेर्न सकिन्न । उनका रचनाहरूमा मार्क्सवादी द्वन्दात्मक भौतिकवादको आधिक्यता देखिए पनि उनि एक सामाजिक कथाकार र उपन्यासकार पनि हुन । रचनागत प्रवृत्तिलाई हेर्दा उनका केही

कथा, कवितामा मनोवैज्ञानिक द्वन्द पनि हेर्न सकिन्छ। सुखान्तक उपन्यास घरमूँहामा उनी समाजिक उपन्यासकारको रूपमा देखा परेका छन्।

५.३ उपन्यास: एक झलक

उपन्यासको शाब्दिक अर्थ हुन्छ- उपस्थापन गर्नु अर्थात् कथावस्तुलाई सिलसिलेवार रूपले पाठक समस्त उपस्थापन गर्नु। नाट्य शास्त्रमा वर्णित प्रतिमुख सन्धीको एउटा उपभेद हो उपन्यास। उपपत्तिकृतो ह्यथः उपन्यासः प्रकीर्तितः(१७) अर्थात् कुनै अर्थलाई यसको युक्तियुक्त अर्थभेद प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यास हो। हिन्दी भाषाका सिद्धस्थ समीक्षक डा.श्यामसुन्दर दास उपन्यासलाई परिभाषित गर्दै लेखेका छन् - 'उपन्यास मनुष्यके वास्तविक जीवनकी काल्पनिक कथा है।'

यसरी भन्नुको तात्पर्य के हो भने जुनसुकै भाषामा काव्यको रचना कुनै न कुनै कारण नभई हुदैन। सर्जकहरु आफ्ना निर्दिष्ट उद्देश्य परिपूर्ति गर्न काव्यको सृजना गर्नु हुन्छ। मैथिली साहित्य यसबाट अलग रहन सक्दैन। यसै पनि समग्र मैथिली साहित्यमा उपन्यासको रचना अतिअल्प भएको छ। यसमा पनि नेपालीय मैथिली साहित्यमा त अनिन्युन। मैथिलीमा रचित उपन्यासहरुमध्ये पनि अधिकांश प्रेम र विरहका कथा छन् भने केही सामाजिक विभेदका। राजनीतिक अधिकारको विषय लगभग सून्य नै छन् तर २०६३ को मधेस आन्दोलन नेपालीय साहित्यकारहरुलाई औघी प्रभावित गरेको देखिन्छ। मधेस विद्रोह मैथिलीका साहित्यकारहरुलाईमात्र होइन, नेपाली भाषाका साहित्यकारहरुलाई समेत प्रभावित गरेको देखिन्छ। अनेकौ नेपाली भाषी साहित्यकारहरु मधेस विद्रोहलाई आफ्ना आख्यानहरुमार्फत सार्वजनिक गरेका छन्। यो वेग्लै कुरा हो कि केही नेपाली भाषी साहित्यकार मधेस आन्दोलनलाई अधिकार आन्दोलनको रूपमा चित्रण गरेका छन् भने केही साम्प्रदायिक घटनाको रूपमा।

मधेस आन्दोलनको बेला मधेसमै बसेर रिपोर्ताज शैलीमा लेखिएको नेपाली भाषाको पहिलो उपन्यास हो 'घुर'। सप्तरीका धीरजकुमार श्रेष्ठद्वारा लिखित एवं ऐरावत प्रकाशन बागवजार, काठमाण्डौद्वारा प्रकाशित घुर २०६४ सालमा प्रकाशित

भएको थियो । घुर्मा मधेस विद्रोहलाई अधिकार आन्दोलनको रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

‘यस देशको परिचय परिवर्तन गर्ने बेला भएन र ? अब पनि मन्दिरै मन्दिरको देश भनि रहदा न्याय हुन्छ र ? बन्दैबन्दको देश भन्दा फरक पर्छ र ? बन्द आन्दोलन नगरी सुन्नुपर्नेले नसुने पछि । सुनाउनुपर्नेले बन्द र आन्दोलन नगरी नहुने भएपछि यस देशको परिचय नयाँ बनेन र ?’

मधेस विद्रोहलाई केन्द्रमा राखेर नेपाली लेखकद्वारा लिखित दोस्रो उपन्यास हो- ‘लू’ । २०६८ साल चैतमा प्रकाशन भएको यस उपन्यासका लेखक हुन्, नेपालगञ्जमा जन्मे हुर्केका नयनराज पाण्डे र प्रकाशक हो साग्रीला बुक्स बागवाजार काठमाण्डौ । यो उपन्यास मधेसी जनताको स्वरसंग स्वर मिलाउछ । मधेसको सामाजिक वातावरण, हिन्दु-मुसलीम बिचको धार्मिक घुलन, पहाडी मधेसी बीचको साम्प्रदायिक मिलन यस उपन्यासको विलक्षण पक्ष हो तर उपन्यासको अन्तमा पाण्डेजी पनि आफ्नो पहाडी मानसिकताबाट माथि उठन सकेका छैनन् ।

तेश्रो उपन्यास हो, नेपालीका चर्चित साहित्यकार स्वर्गीय जगदीश घिमिरेद्वारा लिखित- ‘सकस’ । जो २०६९ सालमा प्रकाशित भएको थियो । जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान रामेछाप मन्थलीद्वारा प्रकाशित यस उपन्यासमा यद्यपि नेपालको भूगोल, ईतिहास, धर्म, कर्म सहित मानिसका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई उपास्थापन गरिएको छ । वर्षौं जनकपुरमै बसेर अध्ययन अनुसंधान तथा अनुगमन गरेका घिमिरे मधेसको माटोपानीसंग पूर्णतः जानकार थिए र पनि उनले पनि मधेस आन्दोलनका खराब पक्षमात्र हेर्न सके । मधेसी जनताको अधिकारको स्वरलाई पढ्न सकेनन् ।

५.४ नेपालीय मैथिली साहित्यमा उपन्यास

६० को दशकमा डा.धीरेश्वर भा ‘धीरेन्द्र’ रामस्वरूप रामसागर बहुमुखि क्याम्पसमा मैथिली विषयको प्राध्यापकको रूपमा जनकपुर आए । डा.धीरेन्द्रको जनकपुर आगमन संगै औपचारिक रूपमा नेपाली मैथिली साहित्यको आधुनिक युग शुभारम्भ भयो । यद्यपि डा. घीरेन्द्रको आगमन भन्दा पहिले पनि नेपाल भूमिमा

मैथिली भाषामा कविता, गीत, मुक्तक, नाटक तथा थोरै भए पनि कथा, निबन्ध लगायतका गद्य विधाका रचनाहरु भएका थिए । डा. धीरेन्द्रको नेपाल आगमन पश्चात् नया तथा पुराना सर्जकहरुमा नया जोस र जांगर आए । यसको कारण थियो - डा. धीरेन्द्रको सहयोग र सल्लाह । त्यस पछि साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा भुरभार लेखन सुरु भए । धीरेन्द्र चटिसारमा जोडिए डा. राजेन्द्रप्रसाद विमल, डा. रेवतीरमण लाल, रामभरोस कापडि, अयोध्यानाथ चौधरी, महेन्द्र मलंगिया, परमेश्वर कापडि, रुद्रनारायण भ्ना मडई, डा. पशुपतिनाथ भ्ना, ब्रजकिशोर ठाकुरलगायतका साहित्यकारहरु । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात आधुनिक शिक्षा तथा चेतनायुक्त युवा साहित्यकारहरु यथाः श्यामसुन्दर शशि, धर्मेन्द्र भ्ना, रमेश रंजन भ्ना, विपिन कुमार साह, प्रेम विदेह ललन तथा धीरेन्द्र प्रेमर्षिलगायत पनि धीरेन्द्र चटिसारका चटियाहरु भए । साहित्यका विधिन्न विधामा लेखन सुरु भए पनि उपन्यास विधामा भने अतिन्युन लेखन भए ।

नेपालभूमिमा पहिलो उपन्यास सृजन गर्ने व्यक्ति पनि डा. धीरेन्द्र नै हुन । डा. धीरेन्द्रको कालजयी रचना भोरुकवा १९६५ मा बाजारमा आएको थियो । यस आञ्चलिक उपन्यासको कथावस्तु यद्यपि मधुवनीको सरिसवपाही क्षेत्रको हो । तथापि यो आख्यान समग्र मिथिलाञ्चलको कथा व्यथालाई चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासमा वर्गीय अधिकारका विषय आए पनि राजनीतिक अधिकारको विषय भने गौन छ । उहाकै दोस्रो उपन्यास हो - 'ठुमुकी बहु कमला' जो १९८२ मा प्रकाशित भएको थियो । नेपाल र भारतको शश्य श्यामल धरतीलाई हरियाम्मै बनाउने कमला नदीको किनारमा बसेका दुबै देशका समाजको सजिव चित्र हो यो उपन्यास ।

यस बीच श्रीमति श्यामा भ्नाको विनु माईक बेटी उपन्यास सन् १९६७मा प्रकाशित भयो भने कुवरकान्तको सेहन्ता उपन्यास १९६८ मा तथा औद्योगिक मजदूरहरुको कथा व्यथा तथा प्रेम विरहका कथाको रुपमा प्रदीप विहारीको विसूवियस उपन्यास १९८६ मा प्रकाशित भयो । १९९३ मा डा. अरुणकुमार भ्नाको मर्सिनी, २००६ मा सूर्यास्त, २००९ मा राजाराम सिंह राठौरको 'गामक भला आदमी आ भरुवा', २००९ मा डिजे मैथिलको 'मधु' एवं २०७४ सालमै राजाराम सिंह राठौरको

भारखण्डी दासउपन्यास नेपालको धरतीबाट प्रस्फुटित भयो । यी मध्ये अधिकांश उपन्यास सामाजिक कथा व्यथामाथि आधारित थिए । सामाजमा व्याप्त महिला हिंसा, दहेज, बाल विवाहलगायतका पारम्परिक कथा तथा शैलीमा लेखिएका औषत दर्जाका उपन्यास भए पनि मैथिली साहित्यलाई सम्बृद्ध पार्न यी लेखकहरूको योगदान अविस्मरणीय छ ।

५.५ सामाजिक उपन्यास: घरमूँहा

साहित्यलाई समाजको ऐना पनि भनिन्छ । ऐनामा हामी त्यही देख्छौं जो वास्तविक हुन्छ । सत्तरीको दशकसम्म समाजमा बाल विवाह, अनमेल विवाह तथा बहुविवाहको चलन थियो । साहित्यकारहरूले त्यही देखे अनि यसै विषयवस्तुलाई लेखनको विषय बनाए । सत्तरी पछि शिक्षाको विकास भयो । समाज अग्रगामी दिसा तर्फ अघि बढ्यो फलतः वर्गीय विभेद उपन्यासको कथावस्तु बने । यद्यपि सामाजिक विभेदहरू अबै पनि समूल अन्त्य हुन सकेको छैन । यसको अतिरिक्त अर्का चुनौतीहरू पनि खडा भएका छन् । नेपालमा बैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको संख्या निरन्तर बढ्दो छ । अर्थतन्त्रपरमाथि यसको सकारात्मक प्रभाव परे पनि यसले सामाजिक तथा पारिवारिक सम्बन्धलाई धाराशायी बनाउदैछ । सामाजिक सञ्जालहरूको उपयोग र दुरुपयोगको अवस्था विकराल छ । सामाजिक संजालको बढ्दो प्रयोग, संचारका विभिन्न माध्यमहरूसम्मको सहज पहुच तथा आर्थिक अवस्थामा आएको सुधारले आम नागरिकलाई राजनीतिक, भाषिक तथा पहिचानको अधिकारप्रति साकांक्ष बनाएको छ । नेपालमा पहिचान र समानताको अधिकार प्राप्तिका लागि २०६३ सालमा सुरु भएको मधेस विद्रोह अबै पनि विराम लिएको छैन । मधेसी जनता अबै पनि संवैधानिक रूपले आफूहरू ठगिएको महसूस गर्दैछन् । यसै कारणले होला प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा राजनीतिक अधिकार प्राप्तिको आन्दोलन अहिले पनि जारी छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । २०६३ सालको मधेस विद्रोह तथा तत्पश्चात् मिथिला मधेसमा सुरु भएको राजनीतिक संक्रमणकालीन अवस्थाले साहित्यकारहरूलाई पनि औघी प्रभावित गरेको देखिन्छ । मधेस विद्रोहलाई आधार बनाएर अनेकौ कविता, कथा, नाटक तथा उपन्यासहरू

लेखिए । मधेस आन्दोलनलाई प्रमुख कथ्य बनाएर श्री रामभरोस कापडि भ्रमरद्वारा लिखित उपन्यास हो - 'घरमूहाँ' तथा रमेश रंजनद्वारा लिखित संगोर उपन्यास बाजारमा आयो । यहा भ्रमर लिखित घरमूँहावारे केही वर्णन गर्न खोजिएको हो ।

श्रीभ्रमर आन्दोलनको क्रममा क्षतविक्षत बनेको सामाजिक सद्भावको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गरेका छन घरमूहाँमा । उहाको लेखनमाथि पत्रकारिताको प्रभाव प्रष्टै देख्न सकिन्छ । कारण उपन्यासका पात्रहरु काल्पनिक भए पनि अधिकांश घटना वास्तविकताका नजिक छन् । उपन्यासलाई वास्तविक घटनाको काल्पनिक तस्वीर पनि भनिएको छ । जो भ्रमरको उपन्यासमा छरपस्टै देखिन्छ । यसलाई मधेस आन्दोलनको स्थलगत भावुक रिपोर्ट भन्दा अत्युक्ति नहोला । उपन्यासमा मधेस आन्दोलन मार्फत अभिव्यक्त आम मधेसीका स्वरलाई मुखरुप दिईएको छ ।

२०२९ सालमा बन्न कोठरी औनाईत धुआँ कविता संग्रहमार्फत मैथिली साहित्यमा प्रवेश गरेका रामभरोस कापडि 'भ्रमर' सम्भवतः नेपालीय मैथिली साहित्यमा सर्वाधिक सकृय साहित्यकारमध्यका हुन् । नहि आब नहि (दीर्घ कविता संग्रह), मोमक पघलैत अधर (गीत गजल संग्रह), अपन अन्चिनहार (कविता संग्रह) तोरासंगे जएबौ रे कुजवा आ हुगली उपर बहैत गंगा (कथासंग्रह) संगै रानी चन्द्रावती, एकटा आओर वसन्त, महिषासुर मुर्दावाद नाटक सहित साहित्यका प्रायः सम्पूर्ण विधामा निरन्तर रचनारत्त तथा प्रकाशित गर्दै आएका भ्रमर एउटा सिद्धस्थ पत्रकार पनि रहेको कसैसंग लुकेको छैन । नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानक प्राज्ञपरिषद् सदस्यको रुपमा कार्यरत रहदा उनले मैथिली र नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा अमूल्य योगदान दिए । २०६८ सालमा उहाँको पहिलो उपन्यास प्रकाशमा आयो - घरमूहाँ । एक सकृय पत्रकारको रुपमा समाचार, विचार, तस्वीर संकलन गर्ने क्रममा उहाँले जे देख्नु भो, जे भोग्नु भो त्यसै कथा-व्यथालाई विषयवस्तु बनाउनु भो । वास्तविकताको धरातलमा लेखिएको यस उपन्यासलाई डा.राजेन्द्रप्रसाद विमल 'ऐतिहासिक दस्तावेज' नाम दिनु भएको छ । डा. विमलको शब्दमा घरमूहाँ स्थलगत यथार्थलाई तिथि मितिसंग मिलान गरेर लेखिएको काल्पनिक कथा हो ।

मधेस आन्दोलन उत्कर्षमा थियो । केन्द्र सरकार दवावमा थियो । आन्दोलनकारीको मुद्दा संवोधन गर्नु पर्ने वाध्यता सृजना हुँदै थियो । यता आन्दोलनमा मधेसी जनताको सहभागिता निरन्तर बढ्दो थियो । सरकारी दमन पनि उत्कर्षमै थिए । आन्दोलनकारीहरु नित्य शहादत दिँदै थिए । यस संक्रमणकालको लाभ उठाउँदै केही अपराधी प्रवृत्तिका मानिसहरु साम्प्रदायिक सद्भाव विगाने हेतुले हत्या, हिंसासंगै चन्दा असुली, अपहरण तथा लूटपाट लगायतका घटना घटाउन थालेका थिए । मधेस आन्दोलनलाई बदनाम गर्ने उद्देश्यले सरकारी तन्त्रहरु पनि परोक्ष रूपले साम्प्रदायिक गतिविधि संचालन गर्दै थिए । भूमाफियाहरु नेपालीभाषीहरुको जग्गा हत्याउन धाक धमकीको वातावरण सृजना गरेका थिए । उपन्यासकार भ्रमर आफ्नो रचनामा यस्तै संक्रमणकालीन समाजमा व्याप्त द्वन्दलाई चित्रण गरेका छन् ।

मधेसमै बसेर यहाँको भेष, भुषा, संस्कारसंगै सामाजिकतामा रमाएका मास्टर रमेश उपाध्यायको आत्ममन्थन यस उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । रमेश मास्टरसाहेवको मधेसभूमिप्रतिको माया, यहाँको भाषा, संस्कृतिप्रतिको स्नेह तथा कथित मधेसी आन्दोलनकारीहरुको उहाँप्रतिको अमानवीय व्यवहार बीचको द्वन्दले यस उपन्यासलाई मनोवैज्ञानिक उपन्यासको श्रेणीमा ल्याएको छ । जतिवेला प्रदर्शनकारीहरु मास्टर रमेश उपाध्यायको घरमाथि ढुंगामुढा गरिरहेका हुन्छन् त्यतिवेला उनकी श्रीमति डराएर थुरथुर काप्न थालिन्छन् । अनि मास्टरसाहेवको प्रष्टीकरण हुन्छ -

‘अहाँ व्यर्थे चिन्तित होइछी । हमरा केओ किछु ने कहत । भरल सहरमे त हमरे विद्यार्थी अछि । ककरो हम विगाडने नै छिऐ त के की करत ।

तर वास्तविकता यो भन्दा वेग्लै हुन्छ । आन्दोलनकारीमध्ये उनकै दुईजना शिष्य राजीव र विनोद मास्टरसाहेवको घरमाथि ढुंगामुढा गरिरहेका हुन्छन् र यसको कारण हुन्छ - मास्टरसाहेव अर्थात् रमेश उपाध्याय यी दुबै विद्यार्थीलाई नेपाली विषयमा फेल गरी दिएका हुन्छन् ।

आन्दोलनको स्थलगत रिपोर्टिङ गर्ने अधिकांश पत्रकारहरुको अनुभव यस्तै हो । आन्दोलनको क्रममा केही कुतत्वहरु आफ्नो निजी दुश्मनी साध्नलाई वा आफ्ना

जाति र वर्गका व्यक्तिहरुलाई लाभ पुर्याउन तथा विपरीत जाति र वर्गका व्यक्तिलाई दुख दिने काम पनि गरेका थिए ।

आन्दोलनकारीद्वारा छोरी किरणको अपहरण तथा पटक पटक निसाना बनाइएकाको कारण जनकपुरमा रहेको आफ्नो घर बिक्री गरेर विस्थापित हुँदै गरेका मास्टर साहेबलाई उनकै पुरानामित्र तथा आन्दोलनका नायक जगमोहनको सहयोगमा बसबाट ओरालेर फिर्ता ल्याईन्छ । छोरी किरणलाई अपहरण गराउने कामेश्वर र उनको छोरा राकेश पनि सहि बाटोमा आउछन् । अर्को शब्दमा भनौ भने घरमूँहा पारम्परिक शैलीमा लिखित एउटा सुखान्तक उपन्यास हो ।

घरमूँहा उपन्यास बारे चन्द्रेशको कथन छ - 'एहिमे अपनाके चिन्हबाक आ मानव जीवनक अन्तरसम्बन्धके दर्शयबाक प्रयास भेल अछि । बैषम्यताक विरोधस्वरूप संघर्षक स्वरमे नवताक उम्मीदक फूल फूलयबाक आ मानवीयताके जोगाक रखबाक जे स्वर उभरल अछि से अवस्से हिनक रचनात्मक ताकति थिक ।'

५.६ निष्कर्ष:

भ्रमरको साहित्यिक प्रवृत्तिलाई कुनै एक वाद वा शैली अन्तर्गत विश्लेषण गर्दा न्याय होला जस्तो लाग्दैन । कारण उनका रचनाहरुमा साहित्य शास्त्रका लगभग सम्पूर्ण वाद तथा प्रवृत्तिको प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । भ्रमर लिखित एकमात्र उपन्यास: घरमूँहालाई एक सामाजिक उपन्यासको संज्ञा दिन सकिन्छ भन्ने उनी लिखित पहिलो कथा संग्रह तोरासंग जएबौ रे कुजवालाई सामाजिक कथाहरुको संगालो भन्न सकिन्छ । हुगली उपर बहैत गंगा कथासंग्रहलाई फ्राईडवादी मनोवैज्ञानिक कथाहरुको संगालो भन्न सकिन्छ । यसैगरी उनका अधिकांश गीत तथा कविताहरुमा स्वक्षन्दतावादी भाव दृष्टिगोचर हुन्छ भन्ने नाटकहरुमा सामाजिक विषय वस्तुको बाहुल्यता छ । समग्रमा भन्नु पर्दा भ्रमर एक साकांक्ष साहित्यकार हुन जसले समाजमा जे देख्छ त्यसैलाई विषय वस्तु बनाएर पाठक समक्ष ल्याउछ । भाव सम्प्रेषणको क्रममा उनले आफ्नो सुविधा अनुसार साहित्यिक वाद वा शैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

अध्याय-छैठौं

उपसंहार र निष्कर्ष

६.१ उपसंहार

मध्य धनुषाको बघचौडामा जन्मग्रहण गर्नु भएका रामभरोस कापडि 'भ्रमर' स्वेक्षाले लेखनलाई पेशाको रूपमा स्वीकार गरेका व्यक्तित्व हुन् । अधिकांश साहित्यकार अन्य पेसासंगै लेखन तथा अध्ययन अनुसंधानलाई निरन्तरता दिएको देखिए पनि उनि फूल टाईमर लेखक हुन् । चालिस वर्षे लेखन कालमा प्रत्येक वर्ष चारवटाका दरले चालिस थान पुस्तक रचना गर्नु मैथिली साहित्यमा एक रेकर्ड नै हो । मैथिली साहित्यमा सर्वाधिक पुस्तक लेख्ने तथा सम्पादन गर्ने श्रेय सम्भवतः भ्रमरलाई नै जानेछ ।

उनको समग्र कृतिहरूको मूल्याङ्कन गर्दा उनि साहित्यिक साधकको रूपमा देखिनु हुन्छ । कारण सकृय लेखनकालको चार दशकमा उनले भण्डै चालिस वटा पुस्तक लेखेका छन् । विधागत विविधताको आधारमा हेर्ने हो भन्ने उनी कविता, गीत, गजल, कथा, नाटक, यात्रा, निबन्धसंगै गहन विषयमा अध्ययन अनुसंधान समेत गरेका छन् । यसरी भ्रमर नमात्र मैथिली साहित्यका अपितु नेपाली साहित्यमा पनि आफ्नो अलग पहिचान बनाउन सफल भएका छन् । मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा लोकगाथाहरूको विषयमा उनले गरेको अध्ययन अनुसंधान संग्रहनीय

हो । आधुनिकतासँगै लोप हुन लागेको लोकगाथाहरुको अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रकाशनमा पनि उनले अतुलनीय योगदान दिएका छन् ।

यस लघु शोधमा भ्रमरका व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन सम्भव छैन । अगामी दिनमा उनका बारेमा अध्ययन गर्न चाहनेहरु निम्त शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न सक्ने छन्:

- क) भ्रमरको समग्र व्यक्तित्व
- ख) भ्रमरका सम्पादक व्यक्तित्व
- ग) लेखनलाई पेशा बनाउदाका सुविधा र असुविधा
- घ) भ्रमरका यात्रा साहित्य
- ङ) भ्रमरका साहित्यका वर्णित नारी मनोविज्ञान

यस्ता महत्वपूर्ण मूल्य-अमूल्य सम्पादाहरुको संरक्षण संबर्द्धन आजको आवश्यकता रहेको छ । ती सम्पादाहरुको ठाउँ र क्षेत्र यकिन गरेर त्यसलाई संस्कृतिक पर्यटनको गन्तव्यको रूपमा पनि विकासित गर्न सकिन्छ । देश सङ्घीय स्वरूपमा गइसकेको अवस्था छ । तीन तहको सरकारले आ-आफ्नो जबाफदेही अन्तर्गत यस्ता संस्कृतिक सम्पादाहरुबारे उक्त योजना बनाई त्यसको व्यवस्थित पूर्वाधारहरुको निर्माण साथ पर्यटकीय आकर्षक केन्द्रबिन्दु बनाउन सके, यसको संरक्षण-संबर्द्धन पन हुने र सत्कारहरुले आफ्नो आयको ठोस स्रोत पनि प्राप्त गर् सक्छन् ।

तराई क्षेत्रमा निकै प्रचलित रहेका अन्य भाषाभाषीसँगै मैथिली भाषाभाषी बिचका यिनै लोकसंस्कृतिका आयामहरुले, आपसी सद्भाव र प्रेमको विस्तार गर्न सफल हुनेछ । त्यसले पनि सामान्यत, सत्कारहरुको आ-आफ्नो बजेट मै व्यवस्थापनको अवस्था सृजना गर्न सक्ने त्यसले स्थायी रूपमा संस्कृतिक विरारवलाई निरन्तरता दिन मदत गर्नमा म विश्वस्त छु । आधुनिकतासँगै लोप हुन लागेको लोकगाथाहरुको अध्ययन अनुसन्धान तथा लागेको लोकगाथाहरुको अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रकाशनमा पनि उनले अतुलनीय योगदान दिएका छन् ।

प्रस्तुत शोध पत्रमा रामभरोस कापडि भ्रमरको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विषयमा अध्ययन गरेको छ ।

अध्याय-१ शोध परिचय, शोधपत्रको, शीर्षक, शोध प्रयोजन, समस्या कथन, उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, प्रकल्पना, शोधको सीमा, शोध विधि, शोध कार्यको औचित्य, महत्व, उपयोगिता, शोधपत्रको रूपरेखा बारे चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय-२ भ्रमरको जीवनी र व्यक्तित्व, जन्म र जन्मस्थल, बाल्य अवस्था, शिक्षा, विवाह तथा पारिवारिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, पेशागत जीवन, संघसंस्थामा संलग्नता, रुची र स्वभाव, प्रेरणा र प्रभाव, सम्मान एवं पुरस्कार, वंशवृष बारे चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय-३ भ्रमरको साहित्यिक यात्रा र नेपाली साहित्यमा योगदान, भ्रमरको साहित्यिक यात्राका, प्रथम चरण, दोस्रोचरण, नेपाली भाषामा प्रकाशित भ्रमरका कृतिहरू कृतिहरूको विशेषता, नेपाली पत्रकारितामा भ्रमरको योगदान, सम्पादक व्यक्तित्व बारे चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय-४ भ्रमरको साहित्यिक कृतिको विश्लेषण कथाकार कवि तथा गीतकार, सम्पादक व्यक्तित्व, समाज सेवा, पत्रकारिता, नाटकभकार, साहित्यिक, रूपमा सम्मान तथा पुरस्कारका रूपमा सम्मान तथा पुरस्कारका रूपमा विभिन्न व्यक्तित्वको रूपमा मैथिल लोकसंस्कृति विविध आयास बारे चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय-५ भ्रमरका साहित्यिक कृति मूल्याङ्कन, साहित्यिक प्रवृत्ति, मधेस आन्दोलनको नालीवेली घरमुहाँ (उपन्यास) बारे चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय-६ उपहार, निष्कर्ष, सन्दर्भसूची, सम्भाव्य अध्ययन पत्र शीर्षकहरु बारे चर्चा गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष :-

साहित्यकार रामभरोस कापडि 'भ्रमर' विद्यागत विधिताको आधारमा हेर्ने हो भने उनी कविता, गीत, गजल, कथा, नाटक, यात्रा, निबन्ध सँगै गहन विषयमा अध्ययन अनुसन्धान समेत गरेका छन् । यसो भ्रमर नमात्र मैथिली साहित्यका अषिलु नेपाली साहित्यमा पनि आफ्नो अल्या पहिचान बनाउन सफल भएका छन् । मैथिली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा लोकगाथाहरुको विषयमा उनले गरेको अध्ययन अनुसन्धान संग्रहनीय हो ।

बहुमुखी प्रतिभाका धनी रामभरोस कापडि भ्रमर नेपालीय मैथिली साहित्यकारहरु मध्ये सार्वक्षिक सकृय तथा सबभन्दा अधिक पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यक्तिको रुपमा चिनिन्छन् । मैथिली सँगै नेपाली र हिन्दीमा पनि कलम चलाउने भ्रमर साहित्यका प्राय सम्पूर्ण विद्यामा लेखेका छन् । उनका सयौं फुटका रचनाहरु नेपाल र भारतका पत्र पत्रिका तथा जर्नलहरुमा प्रकाशित छन् । विगत ५६ वर्ष देखि साहित्य लेखनसँगै पत्रकारितामा पनि सकृय भ्रमर अझै पनि त्यतिकै सकृय र जोशिला छन् । सकृय लेखन सँगै मैथिली भाषा, साहित्य, काल, संस्कृतिको संरक्षण सम्बर्धन समेत उल्लेखनीय योगदान दिएका भ्रमर कुशल संगठन तथा प्रशासक समेत छन् । खासमा साभ्ना प्रकाशनको अध्यक्ष तथा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञपरिषद सदस्यको रुपमा उनले मैथिली भाषा, साहित्यको संरक्षण सम्बर्धनमा गरेको योगदान अविष्मरणीय छ । बघचौडा माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्था पर्न समिति अध्यक्षको रुपमा उनले शिक्षाको स्तर उकास्न तथा विद्याको भौतिक पूर्वाधार विकासमा अहम योगदान दिएका छन् । यसरी भ्रमरका समग्र व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गर्दा उनी मैथिली र नेपाली भाषाका सिद्धस्थ साहित्यकार, पत्रकार, मैथिली भाषा अभियानी तथा समाजसेवीको रुपमा देखिन्छ ।

भ्रमरको साहित्यिक प्रकृतिलाई कुनै एक वाद वा शैली अन्तर्गत विश्लेषण गर्दा न्याय होला जस्तो लाग्दैन । कारण उनका रचनाहरूमा साहित्य शास्त्रका लगभग सम्पूर्णबाट तथा प्रकृतिको प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । भ्रमर लिखित एकमात्र उपन्याय घरमुहालाई एक सामाजिक उपन्यायको संज्ञा दिन सकिन्छ भने उनी लिखित पहिलो कथा संग्रह तोरासँग जस्तो र कुजवालाई सामाजिक कक्षाहरूको संगालो भन्न सकिन्छ । हुगली उपर बहैत गंगा कथा संग्रहलाई फ्राईडवादी मनोवैज्ञानिक कथाहरूको संगालो भन्न सकिन्छ । यसैगरी उनका अधिकांश गीत तथा कविताहरूमा स्वक्षन्दतावादी भाव दृष्टिगोचर हुन्छ भन्ने नाटकहरूमा सामाजिक विषय वस्तुको बाहुल्यता छ । समग्रमा भन्नु पर्दा भ्रमर एक साभांक्ष साहित्यकार हुन् जसले सामाजमा जे देख्छ त्यसैलाई विषय वस्तु बनाएर पाठक समक्ष ल्याउछ । भाव सम्प्रेषणको क्रममा उनले आफ्नो सुविधा अनुसार साहित्यकबाट वा शैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

६.३ सम्भाव्य शोध पत्र

धनुषाको बघचौडामा जन्मग्रहण गर्नु भएका रामभरोस कापडि भ्रमर स्वक्षाले लेखनलाई पेशाको रूपमा स्वीकार गरेका व्यक्तित्व हुन् । अधिकांश साहित्यकार अन्य पैसासँगै लेखन तथा अध्ययन अनुसन्धानलाई निरन्तरता दिएको देखिए पनि उनी फूल टाईमा लेखक हुन् । चालिस वर्षे लेखन कालमा प्रत्येक वर्ष चारवटाका दरले चालिस थान पुस्तक रचना गर्नु मैथिली साहित्यमा एक रेकर्ड नै हो । यस लघु शोधमा भ्रमरका व्यक्तित्व र कृतित्वका समग्र अध्ययन सम्भव छैन । अगामी दिनमा उनका बारेमा अध्ययन गर्न, चाहनेहरू निम्न शीर्षकाम अनुसन्धान गर्न सक्ने छन् ।

- १) भ्रमरको समग्र व्यक्तित्व
- २) भ्रमरको सम्पादक व्यक्तित्व
- ३) लेखनलाई पेशा बनाउदाका सुविधा र असुविधा
- ४) भ्रमरका यात्रा साहित्य
- ५) भ्रमरका साहित्यका वर्णित गरी मनोविज्ञान

सन्दर्भ-कृति-सूची

- क) सन्दर्भ पुस्तकहरु
१. चन्द्रेश 'अस्मिता, आस्तेत्व आ अभिव्यक्ति' (पृष्ठ ११३) प्रकाशन तरुण मिथिला प्रकाशन, माऊँबेहट, दरभंगा
 २. घिमिरे जगदीश स्वर्गीय 'संकस' (२०६९) प्रकाशक प्रतिष्ठान रामेछाप मन्थली
 ३. 'पाण्डे नयतराज लू' (२०६८) साग्रीला बुक्स बागबाजार काठमाण्डौं
 ४. 'भ्रमर रामभरोस घरमुहा' (२०६८) जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठान, जनकपुरधाम
 ५. 'भ्रमर रामभरोस तराईको फाट देखि हिमालको काख सम्म' (२०६७) साभा प्रकाशन
 ६. मैथिल लोक संस्कृति विविध आयाम, प्रकाशन, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०१८ ई.
 ७. रञ्जन रमेश 'सङ्केर' फाईन प्रिन्ट, आइएनसी, आनन्दमय माग, भुम्बाराही, काठमाण्डौं
 ८. रञ्जन रमेश 'कथा भात्रा' रामानन्दन युवा कलव जनकपुरधाम
 ९. लाभ सुरेन्द्र 'गल्प' मैथिली साहित्य प्रकाशन प्रतिष्ठान
 १०. वर्मा संजीता, चौधरी अयोध्यानाथ (२०७०) 'कथाहरु' नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान कमलादी, काठमाण्डौं
 ११. बाजयेयी नन्ददुलारे (१३ जुलाई १९५२) प्रकाशन आत्माराम एण्ड सन्स दिल्ली
 १२. विमल राजेन्द्र 'घरमुहा' (२०६८) जनकपुर ललित कला प्रतिष्ठान जनकपुरधाम
 १३. सि.ह प्रताप योगेन्द्र, लोकभारती प्रकाशन ईलाहाबाद
 १४. सिंह डा. प्रफूल्ल कुमार 'नेपाल मैथिली साहित्यक इतिहास', प्रज्ञाप्रतिष्ठान, कमलादी काठमाण्डौं

(ख) पत्रपत्रिका

१. अनुरागी अजय लोकान्तर इटकम, अनलाईन पत्रिका, प्रकाशन कार्तिक २, २०७६
२. आजाद अजित जीवन मूल्यक पक्षमे खाद भ्रमरक गजल, आलेख, प्रकाशित, आजुर मासिक पत्रिका समीक्षा अंक वर्ष २५ अंक ९ समीक्षा अंक चैत्र वैशाक २०७२, सम्पादक रामभरोस कापडि भ्रमर

(ग) शब्दकोष

१. अधिकारी हेमाङ्गराज (प्रधान सम्पादक) डा. भट्टराई बट्टी विशाल (सम्पादक) प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (तेस्रो संस्करण) विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. कमलपोखरी काठमाडौं (वि.सं. २०६६)
२. पोखेल बालकृष्ण र अन्य (सम्पादक) मैथिली बृहत्त शब्दकोष काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०४६)
३. शर्मा बसन्त कुमार नेपाल, मैथिली शब्द सागर (दोस्रो संस्करण), मामा पुस्तक भण्डार काठमाडौं (वि.सं. २०५८)

परिशिष्टाङ्क

भ्रमरलिखित यात्रा साहित्य

भगवान वेङ्कटेश्वरको दीव्य दर्शन सुखको अलौकिक अनुभूति

रामभरोस कापडि 'भ्रमर'

हामी तीन दिनको यात्रा पछि गुड्डुर जंकशन पुग्यौं । भारतीय रेलको संघमित्र एक्सप्रेसले आफ्नो निर्धारित समयमै हामीलाई त्यहाँ पुऱ्याएको रहेछ । त्यहाँबाट कार्यक्रम स्थल ब्रह्मर्षि आश्रम, रामकृष्णपुरम जानु थियो । नेपाली टोली सहित हामी एउटा मिनी बसमा त्यतातिर लाग्यौं । बाटोमा खाना खाउँ भन्ने साथीहरूको आग्रहमा एउटा राम्रै ठाठ-बाठको भेजहोटलमा पस्यौं । त्यहाँ उत्तर भारतीय खानाको स्वाद लियौं । त्यहाँबाट तिरुपति त पुग्यौं, तर ब्रह्मर्षि आश्रम खोज्न अपठ्यारो भयो । पछि सोध्दा-सोध्दै हामी आश्रमको आवास क्षेत्रमा पुगेर अन्य ठाउँबाट आउनु भएका कार्यक्रमका सहभागीहरूसँग मिलेर बस्यौं । पछि दोस्रो तल्लामा छुट्टै बस्ने व्यवस्था गरेकाले म उतै लागें ।

इन्टरनेट लगायत अन्य माध्यमबाट थाहा पाइए अनुसार तिरुपति गर्म ठाउँ रहेको जानकारीमा थियो । मात्र तिरुमाला पहाडमा अवस्थित भगवान वेङ्कटेश्वरको मन्दिर परिसर शितल हुने गरेको भनिएको थियो । तर जब हामी ब्रह्मर्षि आश्रम पुग्यौं— मौसम बदलिएको जस्तो थियो । सामान्य गर्मि मात्र थियो । वर्षा भइरहने हुँदा वातावरण अत्यन्त मनमोहक पनि बन्दै गएको थियो । चारैतिर पहाडहरूको श्रृंखला— आश्रमबाट मंत्रमुग्ध पार्ने खालका थिए । तिरुपतिबाट आश्रमचोकसम्म आवत-जावत गर्न टेम्पूको नियमित सवारी उपलब्ध हुन्छ, मात्र बार रुपियाँमा । दुरी १० मि. मि. पर्दछ । अर्को दिन बिहानै ६ वजे नुहाई-धुआई ठीक भएर तल ओर्ले । बिहानै तिरुपति हुँदै भगवान वेङ्कटेश्वरको दर्शन कार्यक्रम थियो । यात्राको संयोजन गर्ने महानुभावले तिलंगाना आन्दोलनको क्रममा तिरुपतिमा भएको हडतालले समयमा गाडीको व्यवस्था गर्न सकेनन् । हामी आत्तिएर आफै व्यवस्था गरी जाने भनेर आयोजकसँग छुट्टिएर टेम्पोमा तिरुपति आयौं र त्यहाँबाट छः सयमा आउने-जाने जीपलाई पन्ध्र सय

रुपियाँ दिएर तिरुमाला तर्फ लाग्यौं । मनमा मन्दिर प्रतिको जिज्ञासा र भगवान वेंकटेश्वरलाई दर्शन गर्ने सुअवसरको औधी खुशी थियो ।

हाम्रो जीप आकर्षक टोल गेट निर ठक्क रोकिन्छ । त्यहाँ अन्य सवारीहरू पनि लाइनमा बसेका छन् । त्यहाँ सवारी र सवार दुबैको राम्ररी जाँच गरिन्छ । सवारीकर असुलीन्छ अनि मात्र त्यहाँबाट जान दिइन्छ । त्यहीं कालो गरुडको भव्य प्रतिमा ठठाइएको हुन्छ । वास्तवमा तिरुपतिको मन्दिर क्षेत्रमा गरुड प्रतिमाको अत्यन्तै बढी महत्व देखिन्छ। भगवान वेंकटेश्वरलाई विष्णुको अवतार मानेर नै होला, बाहन गरुडको महत्व दर्शाइएको छ ।

हामी अगाडी बढ्यौं । पहाडी बाटो-मुगलिङ्ग-काठमाडौं बाटोको छनक दिइरहेको हुन्छ । रमणीय दृश्य र हँसिलो पहाडी श्रृंखला-वाटोलाई उल्लासपूर्ण बनाउँदै थियो । आकासमा कालो बादलको चलखेल यथावत जारी थियो । विच-विचमा पानीको वेग पनि आउँथ्यो । अन्ततः हामी तिरुमला मन्दिर परिसरमा प्रवेश गर्थौं । गाडीबाट ओर्लेर टिकट कटाउने थलो तिर लाग्यौं । 'विशेष दर्शन जाने बाटो' भनि चिन्हित सङ्केत पट्टलाई पछ्याउँदै लाम लाग्ने ठाउँमा पुग्यौं । त्यहाँ कैमरा र मोबाइल जम्मा गरी रू. तीनसय प्रति दर्शनार्थी तिरेर टिकट लियौं र क्यू कम्पलेक्सतिर बढ्यौं । त्यसपछि दर्शनार्थीहरूको लामो पंक्तिमा सामेल हुन पुग्यौं । मुख्य मन्दिरसम्म पुग्न ६ वटा ढोका पार गर्नु पर्दा रहेछ । प्रत्येक ढोका भित्र राखिएका मेचहरूमा दर्शनार्थीहरू क्रमशः बस्दै, पालो आए अर्को कोठामा प्रवेश गर्दै अन्तमा मूल मन्दिरको प्राङ्गनमा पुग्ने गर्दछन् । हजारौं-हजारौंको यो क्रम विशेष दर्शनमा हुन्छ, भने साधारण ढंगबाट लाम लाग्नेमा पनि यस्तै हजारौं-लाखोंको लाम हुन्छ ।

जब मूल मन्दिरको प्राङ्गनमा पुगिन्छ, एउटा अद्भूत भक्तिमय आनन्द जीउलाई सिरिङ्ग पार्दछ— अब भगवान वेंकटेश्वरको दर्शन हुने भयो । सुन एवं अन्य बहुमूल्य आभूषण एवं रत्नजटित भव्य मिनार तल विराजमान अलोकिक शक्तिका अधिष्ठाता, जगत कल्याणकारी भगवान विष्णुका अवतार, परम श्रद्धेय भगवान वेंकटेश्वरको मूर्ति अवलोकनको त्यो सुखद क्षण अवर्णिय छ । तेज प्रकाशमा ओजस्वी मूर्तिको दर्शन

अत्यन्त भक्ति, श्रद्धापूर्वक गरिन्छ । भक्तजन पंक्तिबद्ध भई दर्शन गर्दै लामसँगै बाहिरिने गर्दछन् ।

तिरुपति मन्दिरको काल निर्धारण गर्न अनुसन्ताधाताहरू अभिसम्म सकेका छैनन् । तर यो अति प्राचीन मन्दिर रहेको प्रमाण छ । तलबाट दुई हजार पचास फीट माथि रहेको यो मन्दिरको काल आठौँ शताब्दी भन्दा पहिला नै भएको तथ्य त्यस बखतकै एउटा गर्भगृह र एउटा अन्तराल फेला परेबाट थाहा हुन्छ । दक्षिण भारतमा चोलकाल (९००-१२५० ई.) को आफ्नो छुट्टै महत्व छ । तिरुपति मन्दिरको निर्माण पनि त्यसै कालको एउटा उपलब्धि मान्नु पर्दछ । त्यस समयका शिलालेखहरू तिरुमल मन्दिरमा प्राप्त भएका छन् । त्यस बखतका हिन्दु राजाहरूको प्रभुत्व सत्रौँ शताब्दीसम्म रहेको ऐतिहासिक साक्ष्य छ । पछि सत्रौँ शताब्दीको मध्यसम्म गोलकुण्डाका सुलतानले तिरुमल तिरुपति क्षेत्र जितेको र एक सय पचास वर्षसम्म आफ्नो अधिन राखेको तथ्य तिरुमल तिरुपति देवस्थान, २००९ द्वारा प्रकाशित डा. एम् रामाराव लिखित एवं दे. सत्यनारायणद्वारा अनुदित पुस्तक “तिरुमल तिरुपति तिरुचानूरहे मन्दिर” पृ. २२ मा उल्लेख छ । विजयनगरका राजा वेङ्कट द्वितीयले अङ्ग्रेजी कम्पनी ईस्ट इण्डिया कम्पनीलाई पूर्वी तटमा एउटा सानो जग्गा १६४० ई. मा उपलब्ध गरायो । त्यहाँ उनीहरू किला बनाए र आफ्नो शक्तिको विस्तार गरे । मुसलमान शासकहरूको अधीन रहेको तिरुमल तिरुपति मन्दिरको आयको हक नवाव मोहम्मद अलीले १७५० ई. मा ईस्ट इण्डिया कम्पनीलाई दिए । पछि त यस क्षेत्रको प्रशासन पनि १८०१ ई. मा कम्पनीले आफ्नो हातमा लिइ छाडे । तर उसले हिन्दु मन्दिरहरूको प्रशासन आफ्नो हातमा लिने अनिच्छाले गर्दा तिरुमल तिरुपति मन्दिरलाई १८४३ ई. मा महन्तहरूको हातमा सुम्पिदिए । पछि मद्रास सरकारले १९३३ ई. मा मन्दिर प्रशासन आफ्नो हातमा लिएर एउटा ट्रस्ट गठन गरी त्यसैको जिम्मा दिए । आन्ध्र प्रदेश बनेपछि मन्दिर व्यवस्थापन राज्य सरकार ट्रस्टकै माध्यमबाट गर्दै आएको छ । आज यो मन्दिर विश्वकै सबैभन्दा धनी मन्दिरको रूपमा चिनिन्छ ।

लगभग अढाई घन्टासम्म छः वटा कोठामा बस्दै, पार गर्दै दर्शन गर्न सफल भए पछि हामीले कटाएको रसीदकै आधारमा वेंकटेश्वर भगवानको प्रसाद केहि पर रहेको भव्य प्रसाद वितरण भवनबाट प्राप्त गर्दछौं । त्यसपछि तिरुमला क्षेत्रमा घुम्न जाने स्वतन्त्रता हुन्छ । वस, सानो गाडीहरू निरन्तर पाउँछन् । मन्दिरकै तर्फबाट तिरुपतिको अलिपर वस स्टैण्डसम्म निःशुल्क वस सेवा संचालित छ । यात्री, दर्शनार्थीहरूको लागि निकै सस्तो खाले आवास गृह उपलब्ध हुन्छ, जहाँ सस्तो, शुद्ध खानाको पनि व्यवस्था रहेको छ ।

तिरुमल तिरुपति देवस्थान प्रशासनका पच्चीस हजार कर्मचारी दर्शनार्थीहरूको सुविधाको ध्यान राख्दछन् भने दर्शन, पूजा, प्रसाद, आवास, यातायात सबैको सुव्यवस्था गर्दछन् । प्रसाद बनाउन मशीनको प्रयोग हुन्छ— मनौं लड्डु बनाउने काम हुन्छ ।

केश मुंडन तिरुपतिमा आउने श्रद्धालुहरूको प्रमुख भाकल हुन्छ । जहाँ देख्छौं— मुंडन गराएकाहरूको व्यापक उपस्थिति महशुस हुन्छ । दैनिक वीसौं हजार भक्तजन आफ्ना केश कटाएर समर्पित गर्दछन् । दर्शनार्थीहरूका लागि निःशुल्क भोजनको पनि व्यवस्था छ । दैनिक पच्चीस हजार दर्शनार्थी निःशुल्क भोजन गर्दछन् । रामवगिचा नामले यात्रुहरूको निवासको लागि भव्य अतिथि सदनहरू छन् ।

हामी मौशमको बिग्रदै गइरहेको लक्षण देखेर तत्काल तिरुपतिको वासस्थल ब्रह्मर्षि आश्रम फर्कने निर्णय गर्यौं र आफुले ल्याएको जीपमा सवार भई वर्षाको पानीले भिज्दै तिरुपति भर्च्यौं । त्यहाँ एकक्षण पनि नरोकी आश्रमतिर लाग्यौं । पन्ध्र-बीस मिनेटको बाटो ।

दिसम्बर २१ ता. २००९ को यो सुखद र विमुग्धकारी दिन हाम्रो लागि सँधैको लागि स्मरणीय हुन पुग्यो । हामीले हाम्रा क्यामरामा खिँचेका ती अविस्मरणीय दृश्यहरू भविष्यको थाती सम्भरेर मनमनै गौरवको अनुभूति गर्दै २२ ता. मा पदमावतीको दर्शन गर्ने निर्णय पनि गर्यौं । भगवान वेंकटेश्वरको दर्शन गरेपछि पद्मावतीको पनि दर्शन गर्ने गरिन्छ ।

लक्ष्मीको अवतार मानिएको पद्मावतीलाई श्रीनिवास (वेंकटेश्वर भगवान) की पत्नि भनिन्छ । उनको मन्दिर तिरुच्चानुरमा रहेको छ । यो तिरुपतिबाट ३ कि. मि. पूर्वमा अवस्थित छ । यहाँ पनि क्यू सिस्टमद्वारा नै दर्शन गर्न जानु पर्दछ । हामी यहाँ पनि श्रद्धा-भक्तिपूर्वक माँ पद्मावतीका भव्य दर्शन गर्छौं ।

२३ ता. मा तिरुपतिस्थित गोविन्दराज स्वामीको दर्शन भक्तिपूर्वक स्मरण गर्दै गर्छौं । मन्दिरको स्थापना आचार्य रामानुजद्वारा गरिएको मानिन्छ । मन्दिर एघारौं शताब्दीतिर बनेको शिलालेखहरूबाट थाहा हुन्छ ।

छठौं अन्तराष्ट्रिय मैथिली सम्मेलनको थलो तिरुपति हुनु नै सहभागीहरूको लागि तीर्थ गर्नु सरह भएको थियो । हामी पनि त्यस सुअवसरको भक्ति दर्शनमा उपयोग गर्छौं ।

तिरुपति जानलाई नियमित काठमाडौं-दिल्ली-तिरुपति हवाई सेवा छ भने रेलगाडी पनि नियमित पुग्दछन् । बस सेवा पनि विभिन्न नगरसँग जोडिएको छ । तिरुपति वा तिरुमल जहाँ पनि आवास सुविधा सस्तो र आरामदायी रहेको छ । सम्भवतः यो तीर्थयात्रीहरूलाई नै ध्यानमा राखेर व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ

प्रमुख: संस्कृति विभाग, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

भ्रमरका अनुसंधानहरु

कृषि ज्योतिषः घाघ

सम्पूर्ण मिथिलाञ्चलमा कृषि सम्बन्धी प्रचलित लोकोक्तिका आदि प्रणेता घाघ-डाककै अर्को नाम हो । जनसाधारण बीच घाघ र विद्वत् समाज बीच डाकको नाउंले ख्यात कृषि ज्योतिष घाघका सूक्तिहरू जनविब्रोमा टाँसी सकिएका हुनाले आज शताब्दियौंदेखि अलिखित भै अशिक्षित बीच पनि परम्परागत व्यवहारको आधारमा जीवित छन् ।

घाघको समय विद्वान्हरूले ११५० ई.मानेका छन् । घाघ बालक देखिनै प्रतिभाशाली थिए र भविष्यवाणी गर्ने गर्थे । पछि त उनका सूक्तिहरू प्रकृतिको व्यवहारसंग यति मेलखाए कि सर्वसाधारण जनले नै तिनकै आधारमा आफ्ना केषिकार्य सम्पादन गर्न लागे ।

त्यसबेला शिक्षाको यस्तो कुनै प्रसार थिएन । गाउँ-घरका साधारण मानिस बीच ज्योतिषका तांत्रिक-अनुष्ठान पक्रिया ठूलो डरलाग्दो र असहनीय हुने गरेको हुनाले स्वीकार गर्न असजिलो भएको हुनु पर्दछ । त्यस बेलामा डाकको जनभाषामा घर व्यवहार सम्बन्धी भविष्यवाणीले तिनलाई आकर्षित गरे र ती सानो र सरल अर्थका भएका हुनाले सजिलोसंगै कण्ठहुन सक्ने भए । परिणमतः कृषिकार्य मात्रै हैन जीवनका दैनन्दिनी क्रियामा पनि घाघको 'वचन' उद्धृत गर्न थालियो ।

(१) आज आठसय वर्षभन्दा बढ्दै समय देखि अविरल रूपमा लोक परम्परामा जीवित घाघका यी सूक्तिहरू चन्द्रमा पुग्ने मानिसको वैज्ञानिक उपलब्धि अगाडि पनि बाँची रहनु कम महत्वपूर्ण हैन । यसले पनि यसको भनाइको वैज्ञानिक आधारको पुष्टि हुन्छ ।

ज्योतिष शास्त्रको विद्वान् होस् अथवा खगोलशास्त्रीहरू हुन्, सबैले आ-आफ्ना अनुसन्धानबाट प्रकृतिलाई नङ्ग्याउने दावा गरेका छन् । तर यसको लागि लागेका वर्षौंको समय र अरबौं रुपियाँको लागलताई हामी अस्वीकार गर्न सक्तैनौ । यति गरेर प्राप्त गरेका उपलब्धिले पनि आठ सय वर्ष पहिले लोकजीवनमा हुर्केका अति सामान्य

तर असामान्य प्रतिभाका धनी लोककवि घाघका उक्तिहरूलाई कसैले उछिन्न सकेको छैन । यसले पनि घाघको प्रकृति ज्ञान- प्रति ठूलो विश्वास उत्पन्न गराउँछ ।

घाघ मैथिल थिए र उनका अनेकौं सूक्तिहरूले मिथिलाञ्चलको संस्कृतिलाय प्रतिभाषित गरेको हामी पाउँछौं ।

मिथिलामा कृषि सधैदेखि एउटा 'उत्तम' काम मानिने गरिएको परम्परा छ । 'शस्य-श्यामला भूमि- मिथिला' प्राचीन विद्वान्हरूले यसै आस्पदबाट मिथिलाको विस्तृत खेति-वारीलाई दृष्टिगत गरी संझने गरेको प्रमाण अनेकौं प्राप्त लेखोटबाट सुरक्षित छन् ।

घाघ भन्छन्-

“उत्तम खेती मध्यम वान

निरधीन चाकरी भीख निदान् ।”

अर्थात् खेती सबभन्दा राम्रो, व्यापार मध्यम उत्तम, नोकरी गर्ने नहुने र कुनै उपाय भएन भने भीख मार्ने ।

घाघले कृषिकार्यको निमित्त विभिन्न अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । खेतीको निमित्त असल कृषक, वयल-हलो, उपयुक्त खेत, जोताइ, 'बुआई', पानीको आवश्यकता, कुन नक्षत्रमा के गर्ने, मौसम सम्बन्धी ज्ञान आदि सूक्तिहरू प्रशस्त छन् ।

खेती कामको लागि एउटा असल कृषकका गुण के के हुन्छन्, घाघले भनेका छन्

“बीधा बायर बोय, बाँध जो होय बंधाये ।

भरा भूसौला होय, बबुर जो लेय बुआये ॥

बढई बसे समीप, बसूला बाढ धराये ।

पुराखिन होय सुजान, बिया बोउनिहा बनाये ॥

बरह बगौधा होय, बदरिया चतुर सहाये ।

बेटबा होय सपूत, कहे बिन करे कराये ॥”

-अर्थात् असल कृषक उही हुन सक्तछ जससंग राम्रा खेत होस्, सिंचाइको लागि बाँध बाँधिएको होस्, कृषकको भुसाघर भरेको र बबूलको रूख त्यतामा होस्, नजिकमा

‘बढई’ (काठको काम गर्ने) कोवास होस् । कृषककी पत्नी चतुर समयानुसार बिउ सुरक्षित राख्न जान्ने होस्, बलिया बयल र मिहनेती ‘हलवाहा’ होस्, सपूत छोरा होस् जसले बिना आदेशले पनि गुहस्थीका तमाम काम गरिरहन्छ ।”

कृषि निकै दुरुह र कष्ट साध्य काम हुन्छ । त्यसले नै यसलाई ‘उत्तम’ मानिएको हुनु पर्दछ । एउटा सफल कृषिकार्यको निमित्त अनेकौं सर-साधन परिपूर्ण पर्दछ, नभएमा कृषि जस्तो असजिलो कुनै पनि काम हुन सक्तैन ।

(२) त्यसैले घाघले उत्तम खेतीको निमित्त दुई हलोको आवश्यकता देखाए छन्-

“दुईहर खेती एकहर वारी ।

एक वैल से भली कुदारी ।”-

अर्थात् खेतीको निमित्त दुई हलो हुनु पर्दछ, एक हलोको वारी मात्र उबजाउन सकिन्छ । जोसंग एउटो गोरु मात्रैछ, तब त त्यस भन्दा राम्रो कोदाली हो ।

हलो बयल ठीक भएपछि खेतको तयारी शुरू हुन्छ । उपयुक्त खेतीको लागि घाघको उक्ति हेर्नुस्-

“थोडा जोतै बहुत हेंगाबै, उंच न बाँधे आड ।

उंचे पर खेती करै, पैदा होबै भाउ ॥”-

अर्थात् जुन कृषक कमै जोत्छन् बढी-, आली उँचो गरी बाँध्दैनन्, उँचाइमा खेती गर्दछन् त्यसको खेतमा मात्र भाड (एउटा वृदाविशेष)को अतिरिक्त के हुन सक्तछ ।

खेत तयार भैसकेपति बीउ छर्ने हो, हेर्नुस्:-

“चिया गेहुँ आद्राधान ।

न उनके गेरुई, न इनके घाम ॥”

अर्थात् चित्रा नक्षत्रमा गहुँ र अद्रा नक्षत्रमा धान छर्नु उचित हुन्छ । यसले गर्दा गहुँमा रोग लाग्दैन भने धानमा पनि घाम लाग्दैन ।

धान छर्नलाई फेरि मुहूर्त ठीक हुनु पर्दछ -

“बुद्ध वृहस्पतिवारको भले, शुक्र नभले बखान ।

रवि मंगल बोअनी करे, द्वार न आये धान ॥”

अर्थात् बुधवार र विहिवार धान छर्नु उचित हुन्छ । शुक्रवार राम्रो हुँदैन । यदि रविवार र मंगलबारको दिन विउ छर्ने काम गरियो भने घरमा धान आउन उक्तैन अर्थात् उब्जनी हुँदैन ।

खेतीको लागि पानीको आवश्यकता त हुन्छ नै तर त्यस समयमा खेती अकासे भरमा हुने गरेको थियो । प्रकृति पनि आज जस्तो दूषित थिएन, समयमै पानी आउँथ्यो, कृषिमा लागेकाहरू परम्परा अनुसार ठीक समयमा पानी पाउँथे । कवि घाघ मौसमप्रति आफ्नो भविष्यवाणी व्यक्त गरी कृषकलाई निकै सघाउ पुऱ्याउथे

“अंबाभोर चलै पुरबाई ।

तब जानो वर्ष ऋतु आई ॥”

अर्थात् यदि लगातार पूर्वाहवा बग्छ भने वर्षा ऋतु आईसक्यो भनी ठान्नु पर्दछ । वर्षा पनि कुन महीनामा आउँदा के परिणाम हुन्छ, त्यसको पनि बडो राम्रो चित्रण हामी पाउँछौं ।

“अगहन बरसे हुन, पूसबरमे दून ।

माघ बरमे सबाई, फागुन बरमे मूरगंवाई ॥”-

अर्थात् मंसीरमा वर्षा हुन्छ भने फसल राम्रो हुन्छ, पुसमा वर्षा हुन्छ भने दोब्बर उब्जनी हुन्छ, माघमा वर्षा हुँदा सबाई हुन्छ भने फागुनमा वर्षा हुँदा मूल पनि आउँदैन ।

वर्षा ऋतु आउने र वर्षा हुँदाको परिणामबारे त हामी लाई थाहा भयो । तर आखिर वर्षा हुन्छ कि हुँदैन भन्ने बारेमा पनि आकाशको गतिविधिलाई हेरी जानकारी गर्न सकिन्छ, यस्ता सूक्ति घाघले हामीलाई दिएका छन् । “माघ पुस जो दाखिना चले ।

तो सावनके लच्छन भले ॥”-

अर्थात् जब रातिमा बादल नभै दिनमा त्यसको छाया हुन्छ, तब घाघ भन्छन् वर्षा हुँदैन । भन्नुको तात्पर्य यदि दिनमा बादलको घाम छायाँ हुन्छ र राति स्वच्छ आकाश रहन्छ भने वर्षा नहुने संकेत बुझिन्छ । त्यस अनुकूल कृषकहरू आ-आफ्ना काम ठीक पार्दतन् । घाघको लोकव्यवहारका अन्य सूक्तिहरू:-

कृषि सम्बन्धी मुख्य सूक्तिहरूका अतिरिक्त घाघले जीवनका अन्य क्षेत्रका निमित्त पनि गहकिला कुराहरू भनेका छन् । ती स्वस्थ सम्बन्धी, घर-परिवार सम्बन्धी, जीवनको आदर्श सम्बन्धी, शकुन अपशकुन सम्बन्धी आदि विभिन्न पक्षका छन् ।

स्वास्थ्य सम्बन्धी कवि घाघको धारणा कति ठीक र वैज्ञानिक छ, हेर्न सकिन्छ:-

“प्रातकाल खटियासे उठिके, पियै तुरन्ते पानि ।

ता धरबैद कमीना आबे, बात घाघ के जानी ॥”

अर्थात् विहान खाटबाट उठ्ना साथ तुरन्त पानी खानु पर्दछ । यस्तो गर्नाले घरमा वैद्यलाई बोलाइरहनु पर्ने छैन- घाघको यस वचनलाई सत्य ठानौं । भन्न आवश्यक छैन, आज पनि अनेकौं व्यक्ति विहान उठेर पानी खाने गर्छन् र निरोग भै बाँचिरहेका छन् ।

संस्कृत विद्वान्हरूद्वारा रचिएका ‘नीतिश्लोक’ को परम्परामा घाघद्वारा लोकभाषामा प्रस्तुत विचार कति मननीय छन् हेर्न सकिन्छ:-

“परहथ बनिज संदेशे खेती, बिनबर देखे व्याहे बेटी ।

द्वारपराये गाडे थाती, ये चारों मिलि पीटै छाती ॥”

अर्थात् व्यापार अरुको हातबाट गर्नु, खेती सम्बादकै आधारमा गर्नु, केटा न हेरिकन नै छोरी को विहा गर्नु र अरुको घरमा आफ्नो सम्पत्ति राख्नु- यस्तो गर्नाले यी चारै थरि दुःखले छाती ठटाउने गर्दछन् ।

यस्तै एउटा आर्को पनि:-

“चोर, जुआरी गंठकटा, जार औ नार छिनार ।

सौ सोगन्धे खाये जो, घाघ न करू इतबार ॥” -

अर्थात् यदि चोर, जुआरी बगलीमारा, व्यभिचारी र चरित्रहीन महिलाले सैयौं किरिया खाए पनि विश्वास नगर्नु ।

यस प्रकारका घाघद्वारा प्रगति सूक्तिहरू जीवनका आदर्श भै बाँचेका छन् र ग्रामीण जनता सधैँनै यिनको प्रयोग गरी अरूलाई उदाहरणको रूपमा देखाउने गर्दछन्

। लोकका जनजिब्रामा बसिसकेका कवि घाघको यी सूक्तिहरूको प्रमाणिक संकलनको आवश्यकता छ र यस सम्बन्धमा प्रयास भैरहेको पनि छ ।

मैथिली साहित्यमा लोकगीतको विविध पक्ष

आज भन्दा पांच हजार वर्ष पूर्व माधव विदेह द्वारा सदानीराको पूर्व तिर स्थापना गरेको 'विदेह' नै कालान्तरमा 'मिथिला' नाउले प्रचलनमा आएको ऐतिहासिक साक्ष्यहरू छन् । 'मिथिला' वास्तवमा पहिला नगर विशेषकोलागि प्रयोग भएको थियो -

“मिथिलानाम नगरी तत्रास्ते लोक विश्रुता ।

पंचभिः कारणैः पुण्या विख्याता जगती त्रये ॥

(मिथिला महात्म १४।२।१४, रामेश्वर छापाखाना, दरभंगा, पृ-७५६)

पछि आएर सम्पूर्ण प्रदेशको बोध हुन थाल्यो । मिथिला वारेमा मिथिलाञ्चलमा प्रचलित एउटा लोकगीतको प्रसंग उल्लेख गर्न चाहन्छु -

“परम प्रिय पावन तिरहुत देश ।

जन्मी जहां विदेह तनया श्री सीता मंजुल वेश ।

जासौ पावन भए रघुनन्दन रघुकुल कमल दिनेश ।

याज्ञवल्क्य, गौतम, कणाद औ कौशिक, कपिल, द्विदेश ।

महामहा गौकुल, वाचस्पति जनक समान नरेश ।

अष्टावक्र, व्याससुत शुम्भुनि परम शांत सुचिवेश ।

आय विदेह राज्य सौं पायो ज्ञानत्व जनि वेश ।

मंडन मिश्र सदृश जहां पण्डित, श्री शिवसिंह नरेश ।

मंजु चंचरी विद्यापति कहूं, गुंजित काव्य सुदेश ”

यही पवित्र भूमि मिथिलाको भाषा मैथिली आफ्नो कोमलता र मिठासकोलागि प्रसिद्ध छ । डा. सुनीति कुमार चाटुर्ज्याले मैथिलीलाई मागधी अप्रभंशवाट निस्केको भनेका छन् ।^१ मैथिली भाषाको सर्व प्रथम प्रयोग सिद्धहरूको रचनामा प्राप्त भएको विद्वानहरूको ठम्याई रहेको छ । मैथिली भाषाको आध ग्रन्थ ज्योतिरीश्वर ठाकुरको

‘वर्णरत्नाकर’ मा चौरासी सिद्धहरुको नाम उल्लेख गरिएको छ ।^२ यसै सिद्धहरुको रचनाहरुलाई संकलित गरी १९१९ ई. मा महा.म. हरप्रसाद शास्त्रीले “बौद्ध गान और दोहा” नाउले प्रकाशित गराएका थिए । तल त्यस मध्ये सरहपा (६९० वि.स.) को रचनामा मैथिलीको प्राचीन रूप हेर्न सकिन्छ, -^३

“जहिमन पवनन संचरई, सवि ससि नाहि पवेस ।

तहि बट चित्र विसाम करु सरीहै कहिउ उवे स”

मैथिली साहित्यको प्रारंभ यसरी सिद्धहरुबाट हुँदै विभिन्न काल खण्डमा अन्य कविहरु द्वारा पद्य रचना हुँदै तेह्रौँ शताब्दीमा ज्योतिरीश्वरको प्राञ्जल गद्य रचना ‘वर्णरत्नाकर’ बाट ठोस धरातल पाएको छ । यस पछि पनि मैथिली भाषाका रचनाहरु नभएका हैनन् तर महाकवि विद्यापति (१३६०-१४४८ ई.) को प्रादुर्भाव भए पछि मैथिली भाषा र साहित्य अत्यन्त प्रसिद्धि पायो । मैथिली साहित्य मिथिला, बंगाल, आसाम हुँदै नेपालमा पनि निकै समय सम्म प्रमुख साहित्यकारहरुको रुचिका विषय रहेको थियो । नेपालका मल्ल राजाहरु अनेकौँ नाटक, गीतहरुको रचना गरेका छन् । त्यस पछि पनि देशका विभिन्न मैथिली साहित्य रचिए र आज अत्यन्त समृद्ध रूपमा हामी विच उपस्थित रहेको छ ।

१. Dr. S.K. Chatterjee: Origin and Development of Bengali Language, Appendix 'A',

D-150-59

२. वर्णरत्नाकर (सं.सुनिति कुमार चाटुर्ज्या): षष्ठ कल्लोल, रो.ए.सो ! कलकत्ता, १९४०, पृ-४४

३. रामचन्द्र शुल्क: हिन्दी साहित्य का इतिहास, ना.प्र.स. काशी, नवम् संस्करण, २००१ वि.स. पृ-१

साहित्यमा लोकगीत को आफ्नै विशिष्ट महत्व रहँदै आएको छ । मैथिली साहित्यमा पनि लोकगीत को प्रचलन अति प्राचीन काल देखिनै सम्भवतः विदेहवंशी राजाहरुको पालो देखिनै भइ रहेको विश्वास गरिन्छ ।^४

लोकगीतको प्रारंभ विन्दु

लोकगीत लोकजीवनमा स्वतः स्फूर्त परम्पराले चल्दै आएका गीतहरु हुन्छन्, जसलाई कसैले निर्माण गरेको हुदैन, वरु लोककंठमा एक अर्का द्वारा निरन्तर वास गर्दै आएका हुन्छन् । मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा कर्णाटवंशीय राजा नान्यदेव (१०९७-११३३) को योगदान गीत-संगीतलाई स्थापित गर्न महत्वपूर्ण मानिन्छ । उनी पहिलो राजा थिए जसले संगीतका विभिन्न राग रागीनीको निर्माण र विकास गरे । उनकै द्वारा लिखित “सरस्वती हृदय अलंकार हार” यसको प्रमाण मानिन्छ ।^५ त्यसपछि लोचन कवि गीतसंगीत तिर काम गरे । आफ्नो पुस्तक ‘राग तरंगिणी’ (१६८५ ई.) मा संगीतको वैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी हामी के देख्छौं भने मिथिलामा लोकसंगीतको दीर्घ परम्परा रहेको छ ।

लोकगीतको स्वरूप

लोकगीतको प्राचीनता तर्फ विचार गर्दा रामचरित मानसमा गोस्वामी तुलसीदास जनकपुरकी महिलाहरुद्वारा राम-जानकी विवाहको अवसरमा विविध गीत गाइएको प्रसंग उल्लेख गर्नु भएको छ

“कलगान सुनि मन ध्यान त्यागहिं काम कोटि लजावही”,

लोकगीतको गायन मांगलिक अवसर, पर्व विशेष र ऋतु अनुसार प्रचलनमा रहेको छ ।

मैथिली लोकगीतलाई मैथिली साहित्यका प्रथम इतिहासकार डा.जयकान्त मिश्रले सातभागमा बाँडेका छन् ।^६ - (१) भजनक गीत (२) देवी-देवताक गीत (३) पावनिक गीत (४) जन्म-गीत (५) संस्कार गीत (६) ऋतु गीत एवं (७) लगनी । यस अतिरिक्त पनि विभिन्न विद्वानहरु मैथिली लोकगीतको स्वरूप वारे आफ-आफ्नो धारणा राखेका छन् । वास्तवमा मैथिली लोकगीतलाई मोटामोटी रूपमा विभाजित गर्दा धार्मिक गीत, संस्कारगीत, व्यवहारगीत, ऋतुगीत र विविध रूपमा प्रयोग भएको पाउँछौं ।

धार्मिक गीत

मैथिलहरु परापूर्व देखिनै धार्मिक प्रवृत्तिका हुदै आएका छन् । लोक संस्कृतिको विकास र संरक्षणमा यिनै धार्मिक मान्यताको महत्वपूर्ण ठाउँ रहेको छ । त्यसले गर्दा पनि विभिन्न धार्मिक आस्थाका प्रतीक गीतहरु समाजमा प्रचलित छन् । यो सगुन र निर्गुण दुबै रुपमा उपलब्ध छन् । सगुनमा ईश्वर लीलाका वर्णन हुन्छ भने निर्गुण गीतमा जीवनको क्षणभंगुरताको प्रमुखता हुन्छ ।

१. गोसाउनिक गीत:-

मिथिलाञ्चलमा शुभकार्य प्रारंभ गर्दा 'गोसाउनिक गीत' अर्थात् देवी वन्दना गर्ने चलन छ । महाकवि विद्यापति पनि आफ्नो प्रसिद्ध "रचना जय-जय भैरबि" बाट काली वन्दना गर्नु भएको थियो । आयोजन सफलतापूर्वक सम्पन्न होस् भन्ने मनशाय पनि यसमा निहित रहन्छ ।^७

“आगे माइ छल ने एहन दिन देखब नयन भरि देखि-देखि,

हिरदा जुड़ाए गे माई ।

आगे माइ कमलक फुल देखि अइली गोसाउनि,

पूर्बहि चरण पखारु गे माई ॥१॥

४. डा.ताराकान्त मिश्रः मैथिली लोक साहित्यका अध्ययन, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नयी दिल्ली, २००८ ई.।पृ-१०५।

५. **Bhandarkar Oriental Research Institute. Poona**

६. **Dr. J.Mishra : An Introduction to the Folk Literature of Mithila, part-1, University of Allahabad, 1950, p.4**

७. सं.श्री राधा बल्लभ शर्माः मैथिली संस्कर गीत, विहार राष्ट्र भाषा परिषद्, सन् २०००, पृ-११६

“आगे माइ आनि गंगाजल पिरिया निपाएब,

ओरहुल फुल चढाएब गे माइ ।

आगे माइ पाट पटम्बर अंचरा दआएब

सोनक घुंघरु लगाएब गे माई ॥२॥

अर्थात् कमलको फूल लिएर आहवान गर्दा देवी प्रकट हुने, दूधले खुट्टा धुने, गंगाजलबाट 'पीरी' लिप्ने, त्यस माथि 'अरहुल' फूल चढाउने, सुनको घुंघरु लगाएर पाट-पटम्बर(वस्त्र-आभूषण) का आचल चढाउने उल्लेख यस गीतमा गरिएको छ ।

२. नचारी

सामान्यतः शिवको लीला समेटिएका गीतहरु नचारी रूपमा गाउने चलन् छ । यस गीतमा शिव स्तुति र आफ्नो निरिहताको मार्मिक अभिव्यक्ति भएको हुन्छ ।

“विषम विपत्ति हरु हे शिव, विषम विपत्ति हरु,
हमहुं धएल चरण अहांके, ककर आश करु ॥”

अर्थात् घोर विपत्तिहरुमा फंसेको छु, यसको निवारण गर हे शिव । म त तिम्रै चरणमा शरणागत छु, कसको आश गरु !

३. कीर्तन

मैथिल समाजमा आफ्ना अराध्यदेव मर्यादा पुरुषोत्तम राम र माता सीतालाई अवलम्बन गरी भजन, कीर्तन गर्ने परम्परागत रहेको छ । गाउं घरमा मात्रै हैन अन्य ठाँउमा बसे पनि शनिवार, मंगलवार हनुमानको र अन्य वार राम-सीता, कृष्ण-राधाको स्तुति गर्ने परम्परा कायमै छ । संकीर्तन मिथिलाञ्चलको लोकजीवनमा भक्तिभाव प्रदर्शनको लागि मात्रै हैन, सुख शांतिको लागि पनि अनिवार्य मानिन्छ । गाउं-गाउंमा भजन कीर्तन कार्यक्रम चलाउने गर्दछन् ।

“अपना किशोरी जी के चरण दबएबै हे
मिथिले मे रहबै ।”

जानकीजी को चरण स्पर्श गर्दै मिथिलामा बस्ने यो आकांक्षा प्रत्येक मैथिलको मनमा विद्यमान रहन्छ ।

धार्मिक गीतहरुमा गंगाको गीत, कमलाको गीत, कोशीको गीत, ^५ शीतल को गीत, ब्रह्मंको गीत आदि विभिन्न पक्षका गीतहरु गाइने चलन छ ।

संस्कार गीत

विविध संस्कारहरुको अवसरमा गाउने गीतहरु संस्कारगीतले सम्बोधित हुन्छन् । वास्तवमा संस्कार गीतहरु नै कुनै जातिको जातीय संस्कृति, परम्पराको द्योतक हुन्छ । कुनै पनि संस्कृतिको विकास केहि वर्ष भित्र हुँदैन, यो शताब्दियौं सम्म चल्ने सामाजिक चक्रको प्रतिफल हुन्छ । यो संस्कार वा भनौं संस्कृति मानव जीवनको जीउको हैन, आत्माको गुण हो । सभ्यताको साथ जीउको अन्त संगै छुट्छ तर संस्कृतिको प्रभाव हाम्रो आत्माकै साथ जन्म - जन्मान्तर सम्म रही रहन्छ । जीवनका यिनै आत्म साक्षात्कार क्षणहरु को लोकभाकामा सहज र स्वभाविक अभिव्यक्ति नै संस्कार गीत हो । यो जन्म देखि मृत्यु सम्मका हुन्छन् ।

मिथिलाञ्चलमा प्रचलित लोकगीतहरुमा निकै समृद्ध र विस्तृत रहेको यो संस्कारगीतहरु सोहरबाट प्रारंभ हुन्छ । वच्चा जन्म समयमा गाइने यो गीत अत्यन्त रोचक हुन्छ । त्यस पछि खेलवना, छठिहार, आंख अंजाई, बधैया (पमरिया गीत), मुण्डन, उपनयन, विवाह, कुमार, लगन, मंगल, गोसाउनि, मड़बा, पसाहिनी, कुमारम् आमबहु विवाह, मातृकापूजन हुन्छ । त्यस्तै नहछु, दोना, सिरहर -भराई, सांखर सठाई, ठक-बक, परिछन, नकधरी, ओठंगर, लावा छिट्टाई, कन्या-चिन्हाई, अंगुठा पकडाई, कन्यादान, सिन्दुरदान, सोहाग, चुमावन, देहरी छेकाई, कोहबर पनि विवाह संस्कारका मधुर गतिहरु छन् । विवाहकै क्रममा कन्या निरिक्षण, घोघट, समदाउन पनि गाइने गरिन्छ । मिथिलाञ्चलका ब्राह्मण, कायस्थ परिवारमा चतुर्थी, भराफोडी, गौरीपूजा, टेमीदगाई, मधुश्रावणी जस्ता प्रसंगमा विशिष्ट प्रकारका गीतहरु गाइन्छ ।

द. ओम प्रकाश भारती: नदियां गाती है, प्रकाशक धरोहर, २००९ सन् ।

विवाहगीतहरुको क्रममा 'डहकन' जन्ती खाना खाने बेलामा महिलाहरु द्वारा गाइने अत्यन्त रोचक गीत हो, जसमा जन्ती पक्षका सम्धी, मामा आदिलाई गाली दिइन्छ ।

गीत सुन्दा अश्लील लाग्ने तर महिलाहरु द्वारा नै गाउंदा पनि सामाजिक मान्यता पाएकोले यो अत्यन्त सहज स्वभाविक मानिन्छ । एउटा गीत हेरौं -^९

“ पियरहिं सड़िया पहिरलनि हे समधिन छिनरो

पहिरि चलल दरबाजे हो जी ।
 रंग-विरंग छिनरो जुटिया गुहओलनि
 अतर लेल गमकाये हो जी ।
 बाटहि भेटिये गेलखिन रसियामे समधि रसिया
 आंचर धए विलमाये हो जी ।
 छोडू-छोडू आ हे रसिया हमरो अंचरबा
 आइ छनि सैयाजी के पारे हो जी
 आजुक रैनियां छिनरो एतहि गमाए दीयौ
 हमरो मन बसू अहांक पासे हो जी ॥”

समधीनको लागि यहां गाली प्रयुक्त भएको छ । श्रंगार गरी घर जाने वेलामा वाटोमा समधीसंग भेंट हुन्छ । समधी आंचल समातेर आफुतिर तान्दै आज म संगै रात विताउनु भने पछि समधीन भन्छीन्- हैन, आज राती पतिसंगै सुत्ने पालो छ ...।

मैथिली लोकगीतको प्रस्थान विन्दु मिथिला नरेश राजा जनकको समय देखिनै मानिदै आइएका अनेकौं कारणमा ‘रामचरित मानस’ मा तुलसीदासले लेखेका प्रसंग पनि एक मान्नु पर्दछ । राम-सीता विवाहको अवसरमा राजा दशरथ (समधी)लाई त्यहांकी नारीहरु द्वारा दिइने गालीको उल्लेख उनी गरेका छन् ।

“छरस रुचिर बिंजनबहुजाती, एक-एक रस अगनित भाती ।

जेवंत देहि मधुर धुनि गारी, ले ले नाम पुरुष और नारी ।

समय सुहावनि गारि विराजा, हंसत राउ सुनि सहित समाजा ।

(रामचरित मानस, बालकांड, गोरखपुर, २०१८ सं, पृ-२१७)

ऋतुगीत

कुनै खासऋतुमा गाइने गीतलाई ऋतुगीत भनिन्छ । ऋतु अनुसार सम्पन्न हुने पर्व-तीहारहरुमा पनि यस्ता गीतहरु गाइन्छन् । यो बडो सरस र भावप्रवण हुन्छ । यसमा जीवनका रमणीय क्षणका सजीव चित्रण हुन्छ । वास्तवमा मानव मात्रको जीवक शैली प्रकृतिको प्रभाववाट मुक्त हुन सक्तैन । यिनै प्रकृतिका विविध रूपको लोकशैलीमा स्वागत गर्नु नै लोकगीतको विशिष्टता पनि हो । ऋतु सम्बन्धी

गीतहरुमा फागु, चैतावर, वसंत, पावस, भुला, मलार, वारहमासा, छःमासा, चौमासा आदि प्रमुख छन् ।

१. फागु:-

मिथिलाञ्चलमा फागु पर्वको आफ्नै विशिष्ट पहिचान छ । यसमा व्यवहार भन्दा पनि गीतहरुको विशिष्ट रुमानी शैली रहेको छ । वसंतको आगमन, होलीको उमंग र मादकता वातावरणलाई भन सरस बनाई रहेको हुन्छ । गीतको बोलमा प्रेमभाव सर्वत्र झल्की रहन्छ - होरीमे बुढवा जुआन लागे....।

एउटा प्रसिद्ध गीत हेरौं.....

“होरी खेले राम जनकपुरमे, होरीखेले ।

“किनका हाथ कनक पिचकारी, किनका हाथ अवीर भोरी

रामजीके हाथ कनक पिचकारी, सीताजीके हाथ अवीर भोरी ।

२. चैतावर:-

फागुनको अन्तिम दिन सम्मत उडाए पछि गवैयाहरु फर्कदा चैतावरी गाउन थाल्छन् -

“चैत मास जोबना फुलायल हो रामा,

कि सैया नहिं आयल-, ”

पर्वमा पनि आफ्नो प्रियसंग भेंट न पाउने दुखेसो चैतमा पोखिने गरिन्छ । प्रेम र विरहको अद्भूत सम्मिश्रण हुन्छ-चैतावर गीतहरुमा ।

३. वसंत:-

‘वसन्त’ गीत नृत्य, गायनको अवसरमा गाइने गरिन्थ्यो । अब त ग्रामीण क्षेत्रमा शास्त्रिय नृत्यहरु र गीतहरुको लोप नै हुन थालेको छ, त्यसैले वसन्त गीत पनि ओझलमा परी सकेको भन्नु पर्दछ ।

४. पावस:-

मैथिली लोकगीतमा पावसको सरसता अद्वितीय हुन्छ । वर्षाको समयमा आफ्ना सखीहरूसंग मिलेर गाइने मिथिलानीहरुको यो सुखद वा दुखद अनुभूतिका गीतहरु पावस भनिन्छ । वर्षा याममा पनि आफ्ना पतिबाट टाढा बस्न विवश नायिकाहरुको विलाप, विछोडको पीडा र मिलनको रसपूर्ण अनुभूति पावसको विशेषता हुन्छ । मिलन प्रसंगको सुखद क्षणको वर्णन हेरौं -

“सखी हे सावन के बून्न भिंसी
पिया संग खेली पचिसी ना...।”

मित्र पति संग पचिसी (एक प्रकारको गोली चाल खेल) खेल्दै गरेकी नायिकाको उल्लास ।

५. भूला:-

साउन महिनामा भूलनोत्सव पर्व मनाइन्छ । मठ-मंदिरहरुमा रहेका राम-सीता, कृष्ण-राधाका मूर्तिहरुलाई डोलामा राखेर रेशमको डोरीले तानेर भूलाउदै गर्ने परम्परागत प्रविधिनै ‘भूला’ हो । यस अवसरमा तीनै प्रणम्य देउताहरुलाई सम्बोधन गर्दै भूलागीत गाइन्छ -

“भूला भूले कृष्ण मुरारी,
भूले कदम्बक डारी ना..।”

६. वारहमासा:-

वर्षात कालीन यस गीतमा बाह्रै महिनाको वर्णन गरिएको हुन्छ । ती गीतहरुमा प्रकृतिले निर्धारित गरेको बाह्रै महिनाका विशेष क्रियात्मक विशेषतालाई उल्लेख गरिएको हुन्छ । साहित्यमा वारहमासा वारे विद्वानहरु मुक्तकंठले लेखेका छन- ‘वारहमासाको यो साहित्यिक परम्परा संस्कृत काव्यको मार्गबाट हुँदै समय-समयमा प्रांतीय भाषाहरुको साहित्यलाई प्रेरित गर्दै प्रबंध काव्यको क्षेत्रमा आज पनि प्रिय विषय बनेको छ ।

यस्तै नौमासा, छौमासा र चौमासा पनि महिनाको हिसाबले वर्णन गरिएका व्यथा-कथा, सुख-दुख र रस-श्रृंगारका प्रसंगहरू हुन्छन् ।

सामयिक गतिहरू

मैथिली लोकगीतमा अनेकौं प्रसंगमा गीतहरूको प्रयोजन मानिन्छ । यिनै गीतहरूमा कुनै खास-खास त्योहारको अवसरमा गाइने गीतहरू त्योहारगीत अथवा पर्व गीतको रूपमा बुझिन्छन् । यी गीतहरू पुरुष र नारी समान रूपमा गाउँछन् तर नारीहरू बढी अनन्दित, प्रफुल्लित भएर यसमा रमाउँछिन् । सम्भवतः यसले गर्दा पनि मिथिला क्षेत्रमा पुरुष भन्दा महिला बढी यसमा रमेकी हुन्छिन् । अधिसंख्य गीतहरू नारी कंठबाट नै निःसृत हुन्छन् ।

त्योहारगीतमा मधुश्रावणी, नागपंचमी, छठ, तुसारी, बरसाइत, आदि आउँछन् । एउटा मधुश्रावणी गीत हेरौं-

“कदलिक दल सन थर-थर कांपए
मधुश्रावणी विधि आज ए ।
सकल सिंगार सम्हारि सजन सब
मधुमय सकल समाजे !
कमलनयन पर पानक पट दंए ।
नागर जखन हे भांपए ।
बद्ध करि हाथ कमल कर बाती
देखि सगर तन कांपए.....।”

मैथिल ललनाको विहेको अवसरमा मधुश्रावणी विधि गरिन्छ, जो अत्यन्त कष्टकर हुन्छ । यो गीतमा त्यही कष्टकर क्षणको जीवन्त वर्णन गरिएको छ ।

सामयिक गीतहरूकै कममा लगनी, छठ, जट-जटिन, गोदना, चर्खा, सामा, आदिका गीतहरू मिथिलाक्षेत्रमा निकै प्रचलित छन् ।

१. छठगति:-

मिथिला क्षेत्रमा अत्यन्त श्रद्धा र भक्तिभावले मनाइने पर्व हो छठ । सूर्यपूजाको यो लोकपरम्परा लोकगीतहरूको मधुर स्वर लहरीमा अझ भक्तिपूर्ण हुन जान्छ, जसमा 'दीनानाथ' अर्थात् सूर्यलाई मनोकामना पूर्ण गर्न प्रार्थना गरिएको हुन्छ । यो ब्रत गर्दा दुख, दारिद्र्य तथा कुष्ठरोग निवारण हुन्छ ।

गीत हेरौं -“छोटी-मोटी तुलसी हो दीनानाथ

भुईया लोटे डारि,

सभक दुअरिया हो दीनानाथ

बजल बधाई,

बांभीके दुअरिया हो दीनानाथ

बजर केबार,

सभक अरघवा हो दीनानाथ

लेल समुझाय

बांभक अरघवा हो दीनानाथ

ठाढे रहि जाए ।

सासु मारे हुथीका हो दीनानाथ

ननद लुलुआए

निरधन पुरुषवा हो दीनानाथ

बहिया धए निकाल....।”

- यस गीतमा एक जना बांभी महिलाको सन्तान सुख प्राप्त नभएको मार्मिक चित्रण छ ।

सवैको अर्ध्य दीनानाथ अर्थात् सूर्यदेउता स्वीकार गर्नु हुन्छ तर बांकीको घरमा ढोका थुनेको थुनैछ । घरमा सासुको गाली, नन्दको व्यंग्यवाण र स्वयं पतिद्वारा घर बाहिर निकालेको व्यथा उत्कर्षमा वर्णन गरिएको छ । छठ गीतमा पर्व सामग्रीको पवित्रता प्रति पनि गीतहरूमा खास ध्यान दिइएको छ ।

२. गोदना:-

एक जमाना थियो, जब मिथिला क्षेत्रकी महिलाहरु खुट्टा देखि कपाल सम्म गोदना पार्ने गरिन्थे । एउटा खास जाती नटकी महिलाहरु सुई घोंपेर गोदनाका आकृति बनाउन्थे । कष्टप्रद थियो तर गोदना प्रतिको आकर्षण सबैकष्ट सहन बाध्य पारिन्थ्यो । पछि यो रूढि सभिकद्वै त्याज्य हुन पुग्यो । अब न त ती नटीहरु छीन् न त कालोमसीमा दूध मिसाएर रोप्ने सूईका ती डरलाग्दो पीडा । तर आज फेरि टाटुको रुपमा गोदनाको पुनर्जन्म भएको हो । गोदना अहिले पनि केहि खास जात-जातिमा स्वीकार गरिंदै आइएको छ ।

गोदना गीत वास्तवमा सुईको घोंचाईबाट हुने दर्दलाई कम गर्ने प्रयासको रुपमा प्रस्तुत गरिन्छ -

“उत्तरही राजस अएलै एक नटिनीयां रे जान
रे जान बैसि गेलै सासुके दुअरिया रे जान..।”

मधुर धुन, गाउने स्वरमा गहिरो सरसताले एकक्षणको लागि भए पनि दुख कष्ट विर्सने गर्दछीन् महिलाहरु ।

३. जट-जटिन:-

मिथिला क्षेत्रमा सुक्खाको मौसम भयो, खेतमा काम हुन सकेन भने महिलाहरु वर्षका देउता इन्द्रलाई प्रशन्न गर्न लोक अनुष्ठान गीति नाट्यद्वारा गर्दछन् जसलाई जट-जटिनको गीत मनिन्छ । महिलाहरु द्वारानै पुरुषको पनि भूमिका गर्दै सफल दाम्पत्य जीवनका ओरालो-उकालोलाई प्रदर्शित गर्ने प्रसंग यस गीतमा हुन्छ ।

“ जटिन-भोर भेलैय रे जटा भिनसरबा भेलै रे

जटबा कोइलिया बोललै रे ।

जटबा छोडि देहि अंचरबा

हम त अंगनबा बहारबै रे ॥

जट - मैया बहारतै रे जटनिया

बहिनियां बहारतै रे

जटिनी आजुके रोहिनिया
हम त पलंगवे गमैवै गो ।”

(परम्पराशील नाट्य: डा. माथुर, पटना, १९६९ ई. पृ-१२७)

यहां नव दाम्पत्यको सुखमा मस्त जटलाई विहान भइसक्यो, मलाई छोडी दे, आंगन बढार्नु छ भनी अनुनय विनय गर्दा पनि जटाले- हैन, आमा वा बहिनी बढार्ने छन्, म त आज पलङ्गमा नै समय विताउंछु वाहिर जान्न (र तिमीलाई पनि जान दिन्न !)

४. समाचकेवा:-

छठ पर्वको पारन देखि मिथिलाञ्चलमा प्रारंभ हुने सामा-चकेवा भाइ बहिनी विचको पवित्र प्रेमको कथा बोकेको हुन्छ । माटाका मूर्तिहरुको माध्यमद्वारा बहिनीहरु भाइ, दाइको उन्नति, सुख-समृद्धिको कामना गर्दछीन् । भाइ बहिनीको पवित्र प्रेम संगै पवित्र रागात्मक सम्बन्धलाई बदनाम गर्ने 'चुंगला' पात्रलाई आगो लगाएर डढाउने, खिल्ली उडाउने जस्ता प्रसंग गीतमा हुन्छ ।

“धान-धान-धान, भइया कोठी धान,

चुगला कोठी भुस्सा ।

आ रे वृन्दावन, जा रे वृन्दावन

भइया मुख पान, चुगला मुख कोइला

चाउर-चाउर-चाउर, भइया कोठी चाउर

चुगला कोठी छाउर- ।”

शिशुगीत

ससाना नानीहरुलाई भुलाउन गाइने गीतनै शिशुगीत हो । घर-आंगनमा वच्चाहरुलाई स्वस्थ, आनन्दित र सक्रिय राख्न बालगीतहरुको अत्यन्त प्रभावकारी भूमिका हुन्छ । शिशुगीत सुताउन, बुझाउन, खेलन प्रयोग गरिन्छ । एउटा शिशुगीतको स्वरूप हेरौं-

सुताउने

“आगे निनिया आ, भन्टा पका
तोहर भन्टा जरि गेलौ, बौआके सुता..।”

बुझाउने

“अटकन मटकन, दहिया चटकन
बारीमे करैला फरे, से करैला लदबद
चुम्मा लऽ कऽ सदबद....।”

खेलाउने

“अटापटा, बौआके पांचटा बेटा,
एकटा गेल बकरीमे दोसर गेल भैंसीमे..।”^{१६}

शीशुगीतको सरसतालाई मैथिलीका महाकवि विद्यापति देखि सूरदास सम्मले
आफ्ना गीत रचनामा चन्द्रमाको आलम्बनमा स्थान दिएका छन् ।

गाथागीत

जुनगीतमा गेयताका साथै कथा हुन्छ, त्यसलाई गाथागीत भनिन्छ ।
मिथिलाक्षेत्रमा प्रचलित दर्जनौं गाथागीतहरु छन् । यस्ता गाथा गीतहरु लोकगायकहरु
द्वारा निकै पहिले देखि गाउदै आइएको छ । यद्यपि अब त्यस्ता स्वरलहरी सुन्न
मुश्किल भै सकेको छ, तर पनि ग्रामीण क्षेत्रमा आज पनि लोक गायकहरुको कंठमा
वास रहेको छ ।

१. सलहेस:-

सिराहा जिल्ला स्थित महिसौथामा बाह्रौं शताब्दीमा जन्मेका दुसाधि जातिका
सलहेस सामान्य जनबाट महासामन्त हुदै महिसौथाका राजा सम्म हुन पुगे ।
मालिनीहरु संगको प्रेम प्रसंग, युद्ध र विजयका अनेकौं पाटा सलहेस लोकगाथामा हुन्छ
। सलेहससंग भेट्ने आतुर मालिनीहरुको व्यथा -

“ढकिया-ढकिया फूल छिटलिये
इतर गुलाब हम सेहो छिटलिये
मेदिनी फूलके गाजा लगाएलिये
बारह बरिस आंचर बन्हलिये
तैयो ने बइमनमा दुसधबा दर्शन दै छै यौ -।”^{१७}

२. दिनाभद्री:-

मुसहर जातिका लोकदेउता दीनाभद्रीको जन्म सप्तरी, जिल्लाको जोगिया जांजरिमा भएको थियो । यी दुई दाजु भाइ सलहेसका समकालीन थिए । अन्याय, अत्याचारको विरुद्ध जीवितमा मात्रै हैन, मृत्यु पछाडी पनि लड़दै रहेकाले पछि लोकदेउताको रुपमा पूजित हुन पुगे । वेगारी काम गर्न अह्नाउन जब गाउंका सामन्त, (राजा) कनकसिंह दीनाभद्रीका आंगनमा गए र भने तब दुबै भाइ आकोशमा आइ भनेका थिए-

“कहियो ने कएल हम खुरपी कोदारि बोनी
कहियो ने जानिओ हौ धामी पैच हो उधार-।”

हामी कहिले पनि बनी गर्न गइन, न त कसैको पैचो उधारो जानेको छु । त्यसैले भाव छ हामी-तिम्रो काम गर्दिन ।

यस अतिरिक्त पनि नैकाबनिखारा, लोरिकायन, जालिमसिंह, कारिख महाराज, दलरादयाल जस्ता लोक गाथा गीतहरु प्रशस्त मात्रामा गाइने गरिन्छ । तर क्षेत्र सिमित हुँदै गएको छ ।

यस अतिरिक्त पर्व विशेषको अवसरमा गाइने मैथिली लोक गीतहरुका भिभिध्या, भरीको गीत, भूमर, तिरहुत, पराती, समदाउनिको आफ्नै मौलिक विशिष्टता छ । मैथिली लोकगीतको संकलन आज पनि पूर्णरुपमा गर्न सकिएको छैन । ती गीतहरुमा समेटिएका सरसता र भावप्रवीणता गायन र श्रवण दुबै रुपमा विमुग्धकारी अनुभूतिको आनन्द दिन्छ । मैथिली साहित्य आफ्ना परम्परागत लोकगीत र संगीतबाट निकै समृद्ध भएको छ । जसको प्रचार-प्रसार सम्यक् रुपमा गर्न सकियो भने त्यसले संगीत प्रेमीहरुलाई औधी आनन्द प्रदान गर्न सक्तछ ।

भ्रमरका गीत, गजल र कविताहरु

वालगीत

१

रुनभुन रुनभुन बजै पैजनियां
छमछम नाचय बौआ ;
आइ-माइके कोरमे फुदकए
सुर तनैए कौआ !
टुल्लु, साधि उठबिहे डेग
ने बुभुतौ तोहर उद्वेग
सम्हरि क चलिहे तों !!
कयक मास पर मौसी अएलौ
चुम्मे चाटी मस्त,
तोरो जीउ उड़ल छौ ओम्हरे
माय बनलि छौ पस्त !
टुल्लु, नहि करिहें तों तंग
अलसैहे मायक दूधक संग
नजरि सं बचिहे तों !!
घुघुमालीमे रभसि-रभसि कऽ
खिस्सा पिहानी सुनिहे
टलहो कटोरी पैर लगौ त
दूधभात धरि मंगिहे,
टुल्लु, चन्नो भेलौ आब कंस
ने देतौ थोड़को तोहर अंश
मगनस रहिहे तों !!

गीत

नेपाली

फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ
कर्ममा विश्वास भर्ने गीता चाहिन्छ
बन्दुकको भाषा छोडी सयपत्रीको माया बोकी
अशांतिको समुद्र विच भीटा चाहिन्छ ।

हिमाल, पहाड, तराई, बेसी एउटै अचकन हो
भाव, भाषा, शैली भिन्न, एउटै धड्कन हो
हामी पहिला नेपाली हौं, नेपाल चाहिन्छ !
फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ !

दुख्छ, हिमाल, पहाड रुन्छ, पुछ्छ तराई
एउटै आमा सन्तति किन बन्नु पराई
वर्ग, क्षेत्र, जातिले टुक्याए टुकिन्न,
स्वभिमान, हक निम्ति आंट चाहिन्छ ।
फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ ॥
मिती:०६७-०३-२०

कविता

मैथिली

१

एकटा आम आदमीक परिचय
अहाँके हम नहि चिन्हलहुँ,
अहाँ चिन्हलहुँ हमरा
प्रशन्नता भेल ।

मुदा ई भेल कोना
हम अपने अचंभित छी ।
ने भेंटघाँट, ने चिन्हां परची
ने गाममे, ने शहरमे
ने कतौ दूरसं आने कतौ लगमे ।
तएँ
अहाँक आत्मियतापूर्ण अभिवादन
अचंभित क' देलक अछि हमरा ।
अहाँक अभिवादन घुरएवाले
एक क्षण हम असमंजशमे पडल रहलहुँ
से अहाँ पक्के महशूस कएने हएब ।
हमर स्मरणशक्ति
अहाँक संग भेंटक
तेहन कोनो प्रसंग नहि अभारि सकल,
आ हम अनमयस्क भावें
अहाँक अभिवादन घुमौने छलहुँ ।
ओना अहाँक प्रशन्नतासं भरल आँखिमे
हम किछु काल
पहिचानक चिनगीकें ॥

२

नहि खोजैत रहलहुँ से नहि ।
मुदा नहि, कतहु नहि भेटल कोनो भेद,
बरु अहींक उत्साह भावक कारणें
हम तरंगित भ' गेल छलहुँ ।
अहाँके हम नहि

अहीं हमरा कतहु देखने हएब ।

भ सकैछ-

विगत पाँच दशकसं एकनिष्ट भ'

कएलगेल शब्दब्रह्मक सेवाके

कतिअएबालेल-

टुडिखेलमे तमाशा देखौनिहार बाजिगर जकाँ

शब्दपाशक खेल खेलैत हमर अप्पनसभ,

अनुहारपर चिप्पी साटि

हमरसभ साधनाकेँ

छहोछित करबाक मनसूबा पोसने

अन्तरघाती बनि गेला पर ।

ताही मित्र, सहपाठी, स्नेहपात्रसभकेँ स्मरण करैत

रत्नपार्कक एसगर उदास बेंचपर बैसल

पीडा आ आत्मग्लानिसं दुखी भ'

आत्मबोधकसंग संघर्षरत

हमर विद्रुप होइत अनुहार

अहाँक नजरिमे पडल भ' सकैछ ।

अथवा, हमरे प्रोत्साहनसं

(जकरा ओसभ आशिर्वाद कहैत अछि)

अगाडी बढैत जा रहल सहधर्मीसभ

३

बरिसैत मेघक नाम एकटा अपील

लगैए, आवि गेलै मनसून

कएक रातिसं

अनेरे उभलैत वर्षाक पानि

मेघो अपस्यांत भऽ गेल हयत,

नितदिनक 'मौर्निगंवाक'
बाधित भऽ गेल अछि,
सभ दैनिकी फुंहीक बुन्न
आ विजुलीक कड़कबमे
छहोछित भऽ गेलासं
मोनो आजित भऽ गेल अछि !
लगैए, तएं समय घुमलैए
'जट-जटिन' गीत सुनबासं पहिने
आ भतखोखरी बुढ़िआक गारि
पढबासं पूर्वे
किंवा वेंगके कुटवाक
कष्टदायक क्रिया आ ताहिसं
उठैत निरिह प्राणीक आर्तनाद
कानमे जाएसं पूर्वे
इन्द्र एहिबेर सम्हरिगेल छथि,
इन्द्रासनमे परी सभक मोहक नृत्यो
ओकरा सचेत हयबासं
नहि रोकि सकलकैक अछि,
खाली समयमे समदिया बनि
रने-बने बौआइत मेघदूत सभकें
काम प' लगा देने छैक,
आ ओ सभ उभलि रहल अछि,
मोटाक मोटा पानि,
हम सभ प्रकृतिक एहि लीलाके
चुपचाप देखि रहल छी
भोगि रहल छी ।

एहि भोगबमे निरिहता नहि,
आनन्दक अनुभूति अछि ।
अनचिन्हार होइत जाइत
अपन माइक बोली जकां
अपन धरतीक
फटैत छातीक पीड़ा बुझने
पानिक ई बुन्न
इन्द्रक चिरल कनगुरिआ आंगुरक अमृत
अपना संग लेने
पृथ्वीपर आबि गेल अछि ;
जुड़तै धरतीयोक छहोछित छाती
अपन गाम अपन खेत
अपन खढ़िहान, अपन चेत
सभ किछु भेटतैक,
आ जखन भेटैतै अपनगाम,
अपन खेत, अपन खरिहान
त लहलहाइत फसिलक
सुमधुर अनुगंजित स्वरसं
एकटा आर वस्तु मोन पड़तै
अपन माय, अपन परिवार
अपन समांग आ अपन भाषा
फेरसं एकबेर लोक लौटत ग'
अपन जमीन पर !
ई वर्षा सरिपहुं, महज पानिए नहि
लोकमे चेतनाक सेहो कऽ रहल अछि
संचार,

आबह हे, वर्षा रानी !
काठमाण्डूक अंगनामे
ठेहुन भरि पानि लगलो पर
नहि चढै छैक ककरो जीह पर पानि,
लऽ चलह अपन दूतसभकेँ
ओत्त जत्त' हमर माय,
हमर खेत, हमर खरिहान
आ हमर धरती ;
हमर गाम, हमर घर
जकरा छै मात्र
तोहरे पर भर !
तखने जुड़एतै धरती,
तखने पुष्ट हयतै संस्कृति, भाषा !
तखने पुरतै लोकक
वर्षहुक आशा !
तएँ हे मेघ,
बरिस, बरिस, खूब बरिस
मुदा गामे दिश बरिस
मात्र गामे दिश ॥

गजल

हिन्दी

क्योंकर तुझे देखूँ, क्या खास है तुझ में सनम
रोशनी में आंखे चौधियाए क्या खास है तुझ में सनम
बरबस ही दिल को खिंच सके ऐसा दिलवर कहां पाऊं
मरूभूमि सा कठिन रास्ता है क्या खास है तुझमें सनम ।
भरसक आंखें चुराने को जी चाहता है हरपल

अपलक देखता रहूँ क्या खास है तुझमें सनम ।
देखी है हमने भी दुनियां बेतरतीब, बेबजह
देखकर तुझे सदके जाऊं क्या खास है तुझमें सनम ।
अबतो अपना भी चेहरा अक्स में पहचानता नहीं
गैर पर नजरें टिकाऊं, क्या खास है तुझमें सनम !!

नेपाली

जहर प्युने गछ्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन
टुकुचातिर भ्रछ्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन
साँची राख्नुपर्ने जीवन कसैको नासो नसम्भी
लुटाउन अधि सछ्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन
कसले कस्तो दियो पीडा नबुभी यो गाँठी कुरा
सधैँ धरापमा पछ्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन
जीवन मूल्य कति के हुन्छ हेक्का सम्भना क्यै छैन
जिउँदो छँदै मछ्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन
यो यस्तो हो भक्कानोमा लाख सम्भाई के गर्नु खै
हरेस खाँदै लड्छन् मानिस रहर त पक्कै होइन

गीत

नेपाली

फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ,
कर्ममा विश्वास भर्ने गीता चाहिन्छ,
बन्दुकको भाषा छोडी सयपत्रीको माया बोकी
अशांतिको समुद्र विच भीटा चाहिन्छ ।
हिमाल, पहाड, तराई, बेसी एउटै अचकन हो
भाव, भाषा, शैली भिन्न, एउटै धड्कन हो
हामी पहिला नेपाली हौं, नेपाल चाहिन्छ !

फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ !
दुख्छ हिमाल, पहाड रुन्छ, पुच्छ्छ तराई
एउटै आमा सन्तति किन बन्नु पराई
वर्ग, क्षेत्र, जातिले टुक्याए टुकिन्न,
स्वभिमान, हक निमित्त आंट चाहिन्छ ।
फेरि एउटा बुद्ध अनि सीता चाहिन्छ ॥

मिती: ०६७-०३-२०

भ्रमरका नाटक

हम घूरि अएलहुं मीत

दृश्य १

पक्की मकान । आंगनमे दूटा कूर्सि राखल । वगैचामे गेना फूल फूलायल ।
बाहरस पुरुष-२क प्रवेश ।
पुरुष - २: काकी, काकी ?

महिला घरस बाहर होइछ ।

महिला:- चन्द्र, आबि गेलही ! बौआ केना हौ ?

चन्द्र:- जी, काकी । बड़ नीक जकां है वहिन । नेहमान खुब मानै छथिन्ह । एकोटा
चीजमे हाथ नै लगव दै छथिन । सासु-ननद सेहो देखलिये आगा-पाछा करैत ।

महिला:- भगवान समांग देखुन । बौआ बड़ दुलारे-प्यारे पोसल छलै । डर होइछल-
केना क ससुरामे बसतै ।

तावत घरमे पुरुष - १ क आगमन ।

पुरुष - १:- की वातचीत होइछै काकी - भतिजामे ।

चन्द्र:- प्रणाम काका !

पुरुष -१:- नीके रह । कखनु अएले ?

चन्द्र: जी एखने अइलीअ ।

पुरुष कुर्सिके घीचिकऽ बैस जाइछ

महिला:- चन्द्रर बौआके गामस आयल ह । कहैअ बौआ नीके जकां है ।

पुरुष:- ठीके रहतै की । हं, डर त हमरो होइछल । ई रामेसर एना ने दुलार क क वीगाड़ि देने छलै जे सासु-ससुरलग नीक जकां बसतै कि नै हमरो डर लागल रहैअ ।

महिला:- एह, से कहांदन सभ केओ बौआके बड़े मानैत छै । (फेर चन्द्ररस) चन्द्रर, हं विदागरी दा की कहलखुन समधी ?

चन्द्रर:- नै मानैत छलखिन । कहैत छलखिन एहि बेर आम खूब फरल है । कयटोक छै । एत रहतै त मन भरि कऽ खएथिन ।

पुरुष:- से त छैहे । एहि माने मे समधी ठिके उपर छथि ।

महिला:- तखन ?

चन्द्रर:- हम बड़ कहलिये त हारि पाछि कऽ अगिला मंगलके दिन देलखिन अछि ।

महिला:- सुनलिये, बौआ मंगल दिन अओतै । अहां त पटना जाएव कहने रहिये । आब नै भेल । बेटीके छोड़ि क' केना जएबै ।

पुरुष:- ठीक छै, नै जएबै ।

महिला:- चन्द्रर, बौआ किछु कहबो कहलकौ ?

चन्द्रर:- हँ, काकी । आब बेरमे लगमे बजा कऽ बहिन जोर दऽ कऽ वाजल छली-भैया, मायके कहि देबै हम आएव त मीत बाउके लेल दालिबला बगिया बना क' लेने अएबै ।

पुरुष:- देखलिये, रधियाके माय । ई बेटी हमर है कि रामेसरके । जखन देखु मीतबाउ, मीतबाउ । सनेसो लै तै त मीतबाउ लेल । हम जेना कोइ नै छिये ।

मुंह लटका लैछ ।

महिला:- हे से नै कहू हमर बेटीके । अहांके हमरोस बेसी मानैअ । ओ त मीतजीके कोरामे गुंहुत कऽ कऽ जुआन भेल छै । अपनोस बेसी माया पौलक ओ । मीतजीके बगिया नीको लगै छे से बौआके बुझल छै । से.....।

भावुक भऽ जाइछ महिला ।

पुरुष:- ठीक छै, हम ओहिना कहल अछि । हमरा आ मीत मे अन्तरे की छै । हमरा कहियो लागल जे ओकर वाप-दादा कहियो पहाड़स तराईमे आबि बसल रहै आ ओ वास्तवमे नेपाली बाज बला पहाडी अछि ।

महिला:- दुत, मीतजी आब पहाडी केना रहल, ओत खांटी मधेशी अछि, अपन समांग जकां । मरन-हरन, शादी-विआह, नीक-वेजाय, भेल-गेलमे अपनो समांगस पहिने आंगन मे ठाढ रह' बला मीतजी एक्के घरक लोक भऽ गेल छथि ।

पुरुष:- (किछु मोन पड़ैत) लाउ त मोबाइल । मीतके कनेक ई सुखद सूचना कऽ दिऔ जे ओकर बेटी अगिला मंगलके अबै छैक ।

पत्नि घरमे जा मोबाइल लबैअ । पुरुष-१ मोबाइलमे नम्बर लगा कानस लगबै छैक । ई कम दू-चारि बेर करैत अछि । भाव एहन जे फोन लागि नै रहल छैक ।

उह, हद भऽ गेल । ई मोबाइल त कखनो काल जानके जंजाले भऽ गेल बुझाइए । कहियो नेटवर्क नै, सम्पर्क नै त कखनो की-की बजैत रहैअ ओइमे के मौगिया । (पत्निस) हे, लिअ धरु एकरा । हम पैदले जा कऽ मीतके घरेमे ई शुभ समाचार देने अबैछी ।

महिला:- हे, कनीक थम्हू । जखन जएबे करैछी त मीत अंगनामे खाली नै जाउ । हम अबैछी ।

पत्नि घरमे जाइत छथि । कनेक कालक बाद टिफिनमे किछु लेने अबैत छथि ।

ई, खीर छै । जोगा कऽ रखने छलिये । वहिनपाके दऽ देबै ।

पुरुष-१ एक बेर टिफिन पर आएक बेर पत्निक अनुहार पर नजरि फेंकैत अछि । ठोढ़मे मुस्कि आबि जाइत छैक । टिफिन लऽ जएबाक उपक्रम करैछ ।

अन्हार

दृश्य - २

मकान पूर्ववत् । अपरान्ह ४ वजेक समय । कुर्सि यथावत् राखल । मात्र स्थिति बदलल । पुरुष-१ थाकल-थाकल सन, माथ परक घाम पोछैत आंगनमे अबैत अछि । हाथमहक टिफिन चौकीपर धऽ कुर्सि पर धम्मस खसि पड़ैत अछि ।

आंगनमे किछु आवाज सुनि पत्नि घरसं वहराइछ । अस्त-व्यस्त पतिके देखि चिन्तित भऽ जाइछ ।

पत्नि - की भेल राधाके बाबू ! ई टिफिनो संगेमे अछि ?

पुरुष - १ गुम्म अछि । आंखि मुनने पड़ल अछि ।

पत्नि: सुनै नै छिऐ, की भेलै ? अहां एना किए कैने छी ?

पुरुष - १:- रधिआके माय, की कहू । हमर सभ किछु उजड़ि गेल ।

पत्नि: हे, भगवान ! की भेलै ?

पुरुष - १: मीत हमरा सभके छोड़ि जा रहल है ।

पत्नि: कतौ जएबो अएबो ने करौ । हमरा त जीउए उड़ा देने छली अहां ।

पुरुष - १: नै रधियाके माय, ई जाए-आब बला जएनाई नै है । एतस सभ किछु बेचि बाचि कऽ आनठाम जा रहल है ।

पत्नि -: (चौकि) आन ठाम ! पुछलिये नै, कैला जाइ छथिन से ।

पुरुष - १: भेटैत तखन ने पुछलिये । हटौडाबाली आ मीत दुनू बजार मे गेल छल कोनो बेगरते । उत दुरे पर जानकी भेटल छल - उहे हुनकर मकान कीनि लेने छलै । सभ बात कहलक ।

पत्नि -: घरो बेचि देलखिन !

पुरुष - १: से कौड़ी के भाओ ! की भेलै मीतके जे हमरो नै कहलक आ चुपेचापे भागल जा रहल है ।

पत्नि -: अहां किछु कहलिये नै !

पुरुष - १: भेल जे नहिए कहिए किछु । कुछ बात होतै जे मीत विना खबरे जाए चाहै छथि । मुदा मन नै मानलक । जानकीके कहलिये जे कहि दिहो मीत आएल छलौ !

पत्नि: लगैअ । मीतजी अहांस भेंट कर अओताह ?!

पुरुष - १: की कहू । पसे पलटि गेल छै । एक कौर अन्न विन पुछने मुंहमे नै धर' बला मीत एतेक भारी निर्णय केना असगरिए कऽ लेलखिन्ह ।

पत्नि: नै, जरूर किछु भारी बात छै । एक बेर देखबै फेर...।

पुरुष - १: (कनेक रोषस) इहे अहां जनानी सभके वलधिंंगरो रहैअ । जखन वुभैछीए किछु बात छै आ मीत हमरास भेंट नै चाहैअ त फेर जाएके कोन माने !

पत्नि चुप्प भऽ जाइत छथि । आकासपर मेघ लाग लागल छै । कखनो-कखनो लौका सेहो चमकि जाइत अछि । कनेक कालक चुप्पी वाद ।

मुदा नै जानि कैला । हमरा लगैअ मीत हमरास जरूर भेटत । ई, हमर मनके वहम सेहो भऽ सकैअ ।

पत्नि किछु बजैत नै अछि । चौकी पर सहटि कऽ बैसि रहैत अछि । तखने हहाइत-फुहाइत रामेश्वरक प्रवेश । पुरुष - १ मीतके देखियो कऽ अनदेखा कऽ दैछ । रामेश्वर आगांमे ठाढ़ भऽ जाइछ । तैयो पुरुष - १ गुम्म अछि । पत्नि ईशारास कुर्सि पर बैसबाक आग्रह करैत अछि । रामेश्वर नै मे माथ डोला दैत छैक ।

रामेश्वर - मीत, हमरा वुभल अछि अहां पीतायल छी । लेकिन हम की करु ! हम त धरती आ आकाशक विच त्रिशंकु जकां लटकल छी मीत । ने एम्हरे आवि सकैछी ने ओम्हरे जा सकैछी । अहांक पीत वाजिब अछि । लेकिन हमर मजबुरी....।

पुरुष-१: (उठैत) हम मानलहुं अहांके मजबुरी छल । मुदा एतेक भारी निर्णय कऽ लेलहुं आ हमरा खबरि तक नै ।

रामेश्वर - ई ठीके कठिन निर्णय छल । आ ई अहांस सल्लाहस होब बला छलैहो नै । इएहटा एहन निर्णय रहय जकरा हमरा अपने कर' पड़ल ।

पुरुष-१: की रहै मजबुरी जे मीतके मीतसं फराक राखि देलकै !

रामेश्वर: रहै मीत । एम्हर किछु दिनस जाहि तरहें पहाड़ी मूलके लोक सभके धम्की, चन्दा, अपहरण भऽ रहल छैक । जानस मारि देबाक चिट्ठी आ फोन आवि रहल छलैक ताहिमे हमर पत्नि आ बेटा अगुता गेल, डेरा गेलै । ओ सप्पत धऽ देलकै, मीत वाउके किछु नै कहक, चुपचाप चल एतस ।

पुरुष - १: हम मानै छी - एखन तराईमे संगठनके नामपर पाइ असूली के अभियान चलल छै । गोली-गठाके भण्डार छै । वैसले मौजमस्ती भेटै छै - कमएबाक काजे कोन ! पहिने मुक्तिके नाम पर आब मस्तीके नाम पर...। आइ पहाड़ी कहि क । काल्ह

मधेशी, माड़बाड़ी, साहु-महाजन एकर कोप भाजन बनत । जकर कोनो लक्ष्य नै ओकर कोन भरोस ।

रामेश्वर: जिनगी एत विता देने छी । वाप-दादा एतहि जनमलाह, एतहि मरलाह । हम सभ पहाडी भऽ गेली..। ई धरती पर उवजैत सोनसन धानक बालीमे हमरा सभक कोनो मेहनत नै...।

पुरुष-१: जत्त मानवीय सम्बेदना कठोर भऽ जाइछ, मात्र उगाही एक मात्र उद्देश्य होइछ, ओत जाति वा व्यक्ति गौन भऽ जाइछ । आइ खतरा एही बातके छै । एहने खतराके अपना लेल उपयोग कऽ राजनीतिके मजबूत करैत अछि नेता सभ....। समाज आ देशक हबिगत एही दुआरे एहन छै । कत्त छै सम्विधान, कत्त छै शान्ति, कत्त गेलै आदमीके आदमी भऽकऽ जीवाक अधिकार !

रामेश्वर: मीत, अहीं कहु एहनमे हमकी करितहुं । उछन्नर कऽ देने छल । एक राति त हेटौडाबालीके उठा कऽ लऽ जएबाक धमकी तक दऽ देलकै । ओ डेरा गेलीह आ हमरा जाएके निर्णय कर' पड़ल ।

पुरुष - १: ठीक छै, अहां मानसिक तनावमे जीलहुं । मुदा अहां त पहाडी नै छी मीत । ई त वुभाब पड़तै । अहीं हिम्मत हारि देबै त समाजमे बहुतो पुरान वासिन्दा सभ छथि, जे गहना छथिन समाजके, सभ उजड़ि जाएतै । अहां नहि जाउ, रुकि जाउ ।

रामेश्वर: नै, मीत नै । हम अहांसं चोरा कऽ भेंट आयल छी । जखन जानकी कहलक जे मीत आएल छल, हम विचलित भऽ गेलहु । सवुरके सभ वान्ह टुटि गेल आ तगेदाके वहन्ना बना एत आवि गेल छी । हेटौडा वाली त सप्पत धऽ देने छल अहांस नहि भेटबाक लेल ।

पुरुष - १: हम वुभै छी हुनक व्यथा ।

रामेश्वर: ओ वजैत छलीह, जखने ई मीतस भेटतै, नरभस भऽ जाएतै, सभ गड़बड़ भऽ जाएतै ।

पुरुष - १: से त हम कहैछी, जाउ भौजीयो सभके लेने अबियौ हमरे ओत । एतहि रहु । देखै छीए, ककर मजाल छै अहांके छुबि लैए ।

रामेश्वर - नै मीत, हमरा जाए दीअ । हटौडावाली वस स्टैण्ड चलि गेल अछि ।
छातीपर पाथर राखि कऽ ई निर्णय कैने छी । इएहटा अहांक आग्रह अछि जे हम मानि
नै सकब...।

पत्नि: अपन वेटि राधोके एक नजरि नै देखथिन्ह ! रामेश्वर चलैत-चलैत रुकि जाइत
अछि ।

रामेश्वर - हमरा कमजोर करबाक प्रयास नै करथुन । वेटीस हमर माफी कहि देथिन
। हम केना क ओकर मुह देखि सकबै । मीत, आब नै । बस छुटके समय भऽ गेलै ।
कहल सुनल माफ करब ।

रामेश्वर तेजीस आगनसं नीकलि जाइत अछि । एम्हर पति-पत्निक आंखिमे
नोर डबडबा जाइत छैक । मेघ गरज लगैछ । लौकाक संग पानि पड़ब प्रारंभ भऽ
जाइछ ।

अन्हार

दृश्य - ३

पुर्ववत पक्की घर । गर्मिक समय । इजोरिया राति । आंगनमे चौकी पर पुरुष-
१ सुतल । प्रकाशक मद्धिम घेरा पुरुष-१ पर पड़ैत । फोंफ कटबाक स्वर । पृष्ठभूमिमे
एकटा गीतक बोल अभरैत छै-अपना किशोरी जीके चरण दबैबै हे, हम मिथिलेमे
रहबै, सागपात मुरी मुरी दिवस गमएबै हे मिथिलेमे रहबै....। गीतक बोल बेर-बेर
प्रतिध्वनित होइछ । पुरुष-१क कछमछी स्पष्ट देखल जा सकैछ । स्थिति एहन जेना
कोनो सपना देखैत हो । पुरुष-१ के नीन्न उचटि जाइछ । जोरसं चिचिया उठैछ -
'मीत !' घामे पसीने नहा जाइछ । चारु भर तकैत अछि । उठि कऽ बेसब्रीसं टहल
लगैछ, घरस पत्नि धरफराइत आंगनमे अबैत छथि । पतिके व्यग्र भऽ टहलैत देखि
लगमे जा पुछैत अछि ।

पत्नि - अएं, की भेल ! जोरसं किए चिचिअलहुं ।

पुरुष - १: की कहु रधियाके माय । पहिने पानि आनु । घंटेमे पानिक बुन्न जाएत
तखने गरा खुजत ।

पत्नि घरमे पैसैत छथि आ कनेक कालमेलोटामे पानि लेने बहराइत अछि । लोटा पुरुष - १ क आगां बढा दैत छैक । पुरुष-१ लोटा लऽ ठाढ़े ठाढ़ सौंसे लोटाक पानि पीबि जाइत अछि । खाली लोटा पत्नि दिश बढा गमछासं मुंह पोछैत फेरसं चौकीपर बैसि जाइत अछि । पत्नि सेहो बगलमे बैसि जिज्ञाशास पुरुष-१क अनुहार दिश तकैत अछि ।

पुरुष - १: (किछु आश्वस्त होइत) रधिया माय । मीत मोन पडि गेल । वुभ्भायल जेना मीत एतहि कतौ पहिने जकां संगे गीत गबैत आबि रहल अछि ।

पत्नि -१ (गंभीर भऽ) उएह गीत ने जे अहां दुनू गोटे मीलि कऽ बरोबरि गबैत रहैत छली-मिथिलेमे रहबै ।

पुरुष - १: हं, रधिया माय, इएह गीत । केना बइमनमा हमरा जिनगी भरि संगे रहबाक वचन दैयो कऽ संग छोड़ि देलक । वेटी-रोटी सभमे एक दोसरक साथ ।

पत्नि - हमसभ कहां आन वुभ्भलिए हुनका । जतेक अहांके अधिकार एहिघरपर, बालबच्चा पर अछि, ततबे त हुनको रहैन कि ने ।

पुरुष - १: सएह त । जखन रधिया इस्कूल जाएमे हनछीन करए त केना कऽ अपने दुलारि, कन्हापर लादि कऽ इस्कूल पहुंचबै । हम भले विजनीस, वेपारके लेल गामे-गाम बौआइ । मीत घरके सभ भार उठा लैक ।

(हिंचुक' लगैछ)

पत्नि - वात त ठीकें छै रधियाके बाबू । लेकिन जे हमरा सभके छोड़ि क' चलि गेल, से चलि गेल । कहां भेलै एतेक रोकैअ रुकि जाइ ।

पुरुष - १: कएक पुस्ताक सम्बन्ध केना एक्के रातिमे मीत तोड़ि देलकै ।

पत्नि: हं, सेत भेलै ।

पुरुष - १: मधेश आन्दोलनमे हमरे संगे मीत सडक पर उतरल रहय । जोर-जोरस नारा लगब'मे हमरा साथ दिअए ।

पत्नि:- हम देखने नै रहिए कहूं ।

पुरुष - १: मीतके दुख एहि बातके नै जे ओकरा पहड़िया कहै । ओकरा दुख जे ओ आव पहड़िया केना भऽ गेल । कएक पुस्ता तराईमे विता देने रहै, एहि ठामके रीति

रिवाजमे मीलि गेल । चौविसो घंटा घरमे मैथिली बजै छल, फेर पहड़िया केना भऽ गेल !

पत्नि - हेटौडा वाली त एहन निछक्क मैथिली बजै जे हमरो लाज भ जाए । केहन बहिनपा रहै हमर ।

पुरुष - १: सएह देखूने । रधियाके विआहमे हम-अहां किछु बुझलिये । जेना पहिल सन्तानके विआह रहै, मन आउल-पाओल करैत । सभ मीते समहारलक ने ।

पत्नि - भतखईमे एक रत्ती दही कमि गेलै आ समधी मड़बा पर सं उठि गेलखिन्ह त केना कऽ रामेश्वर बाबू हाथ जोड़ि-जोड़ि कऽ मनौने रहथिन्ह । अहां त नुका गेल रही....।

(दुनूक हल्लुक हंसी सुनि पड़ैछ)

पुरुष (१: हं, आ रधियाके विदाई काल...। हमरा आंखिमे नोर त आएल रहै, लेकिन भोकासी पाड़ि कऽ कनै मीत..। पालने-पोसने, दुलारने रहै ने...।

(पुनः आवाज फंसल जाइत छै)

पत्नि - हे, आब सुति रहू । जतेक मोन पड़त ततबे दुख हयत । फेर भोरे पटना सेहो जाएके है ने ।

पुरुष - १: सुतके मन त हमरो होइअ । लेकिन मीतके विना एक्को रत्ती नीक नै लगैअ रधियाके माय । की करू !

पत्नि:- कहूना मन जाति कऽ सुति रहू । हुनका जाहीके छलनि, चलि गेलाह । जहियास गेलाह, अहांक हालत एहने अछि ।

पुरुष - १: की गेलाह । औन-पौन दाममे घर-कराडी बेचि कऽ राता-रात पड़ा गेलाह ।

पत्नि: छोड़ू, ओ एसकरे त नई ने पड़एलाह । बहुतो लोक एत सं हेटौडा, काठमाण्डू भागि गेल अछि । ओहिना कतौ एना छोड़ि कऽ नहि जाइए ने ।

पुरुष - १: हं सेत मीतो के बेर-बेर धमकी, अपहरण कऽ लेबौ, धीआपूताके उठा लेबौ, चन्दा दे, इ दे, उ दे... । बड़ सतौने रहै कहांदन ।

पत्नि: तखन, की करितथिन्ह । अपनो त सएह ने कहै छलाह ।

पुरुष १: हे, एकटा बात छै । मीतके जाएके मन नै रहै । हटौडा वाली डेरा गेल रहै । लोक धमाधम घर बेचि कऽ जाए लगलै त ओहो जीद कऽ देलकै । तै स मीत हमरा छोडि कऽ चलि गेल..।

सुतबाक हेतु पुनः खाटपर ओंघरा जाइत अछि । पत्नि घरमे चल जाइत अछि । पुरुष १क फोंक काटब शुरु भऽ जाइछ ।

अन्हार

दृश्य - ४

प्रकाश । मकानपूर्ववत । भिनसरबा । चिड़ैचुनुमनक चहचहाहट । आंगनमे मधुर लालिमा पसरल । पुरुष - १ एखनो धरि सुतले । पुनः गीतक बोल पृष्भूमिमे अभरैत छैक - अपना किशोरीजीके चरण दबएबै हम, मिथिलेमे रहबै...। फेरस पुरुष-१ चौकि उठैत अछि । खाट पर बैसि चारुकात तकैत अछि । जोरसं पत्नि के सोर पाड़ैत छैक ।

पुरुष - १: हे सुनैछी ।

पत्निक उत्तर नहि अवैछ ।

(कनेक जोरसं) रधिआक माय, कत छी । जल्दी आउ !

पत्नि कनेक तेजीस आंगनमे प्रवेश करैछ । स्थितिक आकलन करबाक प्रयास करैछ ।

हे, हम त फेर मीतके आवाज सुनलहुं । हम आब एक्को क्षण एत नै रहब ।

पत्नि - कहलहुं नै, मनथीर कर' पड़त । आइ कतेक दिनस एहने ताल अछि ।

पुरुष - १: की थीर करब । जखने आंखि लगैए, मीतक आवाज माथमे घनक' लगैए - हम मिथिलेमे रहब । की खाक रहब । सभ किछु छोडि कऽ त चलि गेलहुं ।

पत्नि - (किछु अकानैत) आवाज त एखनो आवि रहल अछि ।

पुरुष - १: (चौकि) अए, ठीके ई त मीतेके आवाज अछि । अहुं सुनलिये नै, ई केना भऽ सकैछै । (किछु सोचि) जं ई नै भऽ सकैछै त हम एखन जागल छी । जागलमे कोन सपना ।

पुरुष-१ व्याकुल भऽ जाइछ ।

रधियाके माय । हमर मीत घुरि आएल लगैए ।

पत्नि - अहां राति सुति नै सकल छी आ हिक मीतेपर टंगा गेल है । से अनको गायल गीतके मीतेके स्वर बुझ' लागल छी ।

पुरुष - १: नै, नै, ई मीते के स्वर छल ।

पत्नि - हम पानि आनि दैत छी । कुरा करु, गछुली पोखरि भऽ आउ । मन ठंढा जाएत तखन पटनो जएबाक अछि ।

पत्नि घरमे पैस चाहैत अछि कि उएह स्वर पुनः अभरैत छैक - हम मिथिलेमे रहबै । पत्नि उनटे पयर घुरि जाइत अछि । कखनो अपन घरबलाके आ कखनो खुजल दरबज्जादिश ताक' लगैत अछि । दरबज्जास हाथमे सुटकेस लेने रामेश्वरक प्रवेश होइछ । दुनू पति-पत्नि आश्चर्य आ हर्ष विभोर नेत्रें रामेश्वरके देखैत छैक । रामेश्वर सुटकेस राखि वाहि पसारि पुरुष-१ के छातीसं सटा हिंचुक' लगैछ । दुनूक हिंचुकब स्पष्ट सुनाई पडैछ । पत्नि आंखिमे आएल नोरके आंचरसं पोछैत घरमे चलजाइत अछि आ हाथमे भरल पानि लोटा लेने अबैत अछि ।

पत्नि - भेलै, आबो त गाला छोड़ू । पयर धोब' दिऔन ।

दुनू किछु क्षणक बाद फराक होइत अछि ।

रामेश्वर - (भरल आंखिए) मीत, हम घुरि आएलहुं ।

पुरुष - १: हमरा विश्वास छल, हमर मीत हमरा धोखा नै देत । ओ जरुर घूरत । रधियाक माय, देखलिये, हम कही ने !

रामेश्वर - हमही नहि ज्योतिके माइयो छथि । ककरो आंखिमे नीन्न कहां होइ । दिन राति राधा, वहिनपा...।

पत्नि - अए, कहा छथिन्ह वहिनपा ।

रामेश्वर - संकोचे वाहर ठाढ़ छथि । कहैत छलीह हमरे जीदे अहांके मीत छोड़ पड़ल । की कहैत हयताह ।

पुरुष - १: रधियाक माय, जाउ जल्दी हुनका लवियौन ।

पत्नी भटकारि क आगनस बहराइत अछि ।

हुनका नै वूझल छै - ई घर, आंगन हमर सभवाल-वच्चा हुनक ऋणी छन्हि ।
संकोच कथीके । जेहन समय रहै-केओ विचलित भऽ सकैत छल ।

(रामेश्वरस) आउ मीत, बैसु एत ।

रामेश्वर - (वैसैत) एखन बैसबे करब । रहबाक जोगाडो त करबाक अछि ।

पुरुष - १ जोगाड़ होइत रहतै । ई घर अहींक अछि । हम दू परानी । गामक दोहटा ।
किछु दिन गामो पर रहि सकैछी । मीत, अहां घूरि अइलिये हमरा लेल सभ किछु भेटि
गेल अछि ।

रामेश्वर - हं, हमर जेठका बेटा कहैत छल, बाबूजी जाइ त छी । फेर कतौ धम्की,
त्रास, चन्दा अथवा दुरव्यवहार करत त । हम कहलिये-बाउ, अपन मायक कोरमे
जिनगी वितएबाक बचन हम खएने छी । हमर धरतीक सम्बन्ध ककरो धम्की, त्रास
बन्दुकसं नै टुटि सकैत छै । केओ अपन घर-आंगन स कतौ पड़एतै । हम ठिके
हड़बरा गेल रही मीत । हम किशोरीजीके सेवास वंचित हयबाक पाप माथपर उठा
लेने रही । (भावुक भऽ जाइछ)

तावत पत्नि ज्योतिक मायके पांजरमे पंजियौने आंगनमे प्रवेश करैछ । हाथ
जोड़ि पुरुष - १ के नमस्कार करैछ । पुरुष-१ उठि कऽ अहलादपूर्वक खटिआपर
बैसबैत छैक ।

पुरुष - १: सांच बात छै - संक्रमणक किछु समयमे परिवर्तनक गलत अर्थ लगा किछु
गोटे अपना लेल तकर उपयोग कएलक अछि । लड़ाई व्यक्ति स नहि, नेपालक
शासकीय सत्तास छै जे एक्केटा नेपालमे नेपालीक पहिचानके वांटिकऽ देखैत रहल ।
चोट ओत हयबाक चाहैत छलै । जे से, आब अहां दुनू हाथमुंह धोउ, फ्रेश होउ ।
हमहुं फ्रेश होइछी । आ आब दुनू मीत मिल कऽ फेर सं दरबज्जा पर जमैत छी -
अपना किशोरीजीके चरण दबएबै हे, मिथिलेमे रहबै, साग पात मुरि मुरि समय
गमएबै हे मिथिलेमे रहबै..... ।

‘दुनू गोटे ई गीत गबैत गबैत मंचक आगां आबि जाइछ ।

मंच अन्हार भऽ जाइछ ।

पटाक्षेप

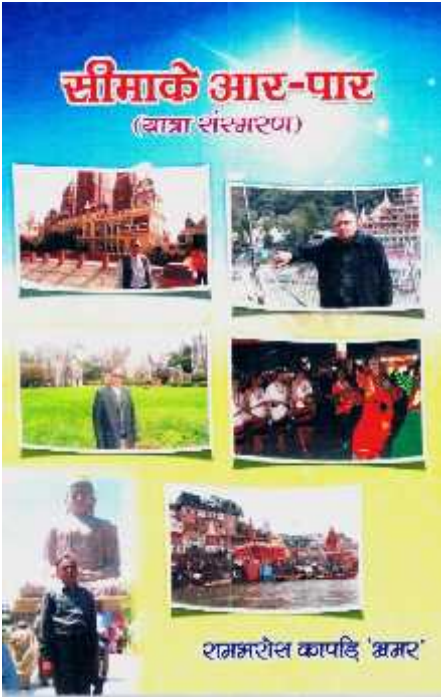
Saturday, June 12, 2010

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' बारे के लेख्छन् - समीक्षकहरु

दिशा-बोध करबैत 'सीमाके आर-पार'

चन्द्रेश

रामभरोस कापडि 'भ्रमर'क यात्रा संस्मरण सीमा के आर-पार थिक । लिखाड भ्रमर विभिन्न विधामे अपन लेखनीकेँ सजौलनि । मातृभाषा मैथिलीक प्रति एकनिष्ठ प्रेम हिनका मैथिली साहित्यक विभिन्न भण्डारकेँ भरबाक हेतु बाध्य कऽ देलकनि । हिनक औनाइत मोनमे घुरियाइत प्रश्न से भाषा साहित्यक स्तरपर सदैब माथमे चनचनाइत की रहलनि जे प्रायः सभ विधामे लिखबाक बेगरता बुझयलनि आ लिखबो कयलनि । यात्रा-विधामे 'चिन जे हम देखल-२०१४' प्रकाशित छनि । ई लेखकक दोसर यात्रा परक कृति थिक ।

मैथिलीमे यात्राक परम्परा तीर्थ यात्रा सँ रहल अछि । पहिने तँ यात्रा सँ यात्री घुमि कऽ आबय तकर कोनो निश्चितता नहि छल । ओना आइयो कोनो निश्चितता नहि अछि । मुदा पहिलुक समयक लोक यात्रा पर की निलकलैत छल जे सर सम्बन्धि, गौआं घरुआ, सर समाजादि बुझी तँ एक तरहें अन्तिम दर्शन बुझि विदा करैत छलाह आ दूर दूर घरि अरियाइत दैत छल । आइ अन्तर्देशीय की जे देश विदेशक कोन कथा लोक अन्तरिक्षक यात्रा धरि कऽ अबैत अछि ।

अन्तरिक्षक पहिल पर्यटक बनबाक सौभाग्य रूसक 'यूरी गागरीनक' क नाम अछि जे १९६१मे यात्रा कऽ आयल छथि ।

ऐतरेय ब्राह्मणमे आयल अछि, 'चरैवेती... चरैवेती । अर्थात चलैत रहू.. चलैत रहूँ । जीवन चलबाक नाम थिक आ यात्रा यैह थिक । सुदूरक करी वा लगीचक । सुख होअय वा दुःख । ई सत्य थिक जे घर छोडल पर दुखे दुःख । मुदा, दुःखमेसेहो सुख सन्निहित अछि, तँ दोसरक दुःखकेँ जँ अनुभव करी तँ निश्चिते अपन दुःख विला जायत वा शान्त भऽ जाएत । यैह कारण थिक जे यात्राक कष्ट सँ उबरबाक हेतुस ज्ञानरूपी रसक पान करी ।

यात्रा ओ थिक जे ज्ञान यात्राक क्रममे अनुभवक पेटारकेँ फोलैत अछि । तीतमीठक अनुभवक पेटार जखन फूजैत अछि तँ किछु करबाक ऊहि जगैत अछि । यात्रा अबस्से चिन्तन मनन ओ संवादक माध्यम थिक जे विचारकेँ आत्मसात कऽ आत्मबोध जगबैत अछि । नव नव अनुभूतिक स्वाद जगयबाक संगहि अदम्य लिलसा जगयबाक साक्षी बनबैत अछि । यात्रा ओ कडी थिक जे एक छोडकेँ दोसर छोड सँ जोडैत अन्तर्सम्बन्ध बनबैत अछि । कही तँ संस्कृति आ भाषाकेँ जोडबाक प्रबल माध्यम थिक यात्रा ।

यात्रा दुनू कोटिक होइत अछि - १ । जानि बुझि कऽ वा शुभ लग्न मुहुर्त देखि कऽ अथवा स्वेच्छानुकूल । मुदा, यात्रा कोनो होअय, अतिरेक सुखानुभूति करबैत अछि । जँ दुःखक भान करबैत अछि तैयो सुखानुभूति होयबे करत । यात्रा सँ जँ डरक अनुभूति होइत अछि तैयो हृदयक आरो ठोस बनबय पडैत अछि । कारण, कष्ट सँ उबरबाक अछि वा कहि तँ अन्हरियाकेँ चीरि कऽ बहरयबाक अछि ।

विवेच्य पोथीमे लेखकक बारह गोट यात्रा अछि । एहि सँ पूर्व डा. रेवती रमण लालक 'हमर विदेश भ्रमण' आयल अछि । भ्रमरक सीमाकेँ आर पारमे एगारह गोट विदेशक आ एक गोट देशक अछि । विदेहोमे दसटा भारतक अछि जे यात्रामे एक दोसर ठामक संस्कृतिकेँ जनबाक बुझबाक अवगति होइत अछि तँ लेखक स्वयं संस्कृतिकेँ चिन्हबाक हेतु सेहो यात्राकेँ औचित्य होइत अछि' लिखि कऽ स्पष्ट कयलनि अछि जे मनुखक जीवनमे प्रेम आ सौन्दर्यक आगमन, विसर्जन आ आभाव तीनु अवस्था अबैत अछि (६३) । वस्तुतः हरिद्वार यात्राक क्रममे धार्मिक पक्षकेँ उठा कऽ संस्कृतिकेँ जगजियार कयल अछि । लेखक स्वयं साहित्यिक संगहि सांस्कृतिक यात्राक

महत्वकें स्वीकारैत छथि । कारण, लेखकक शब्दे 'संस्कृति लोकभावना आ चरित्रक प्रदर्शन करैत अछि (६२) । वास्तविकता अछि, जे लोकक शोणितमे संस्कृति तेना कऽ सन्निहायल अछि, जे फूटका कऽ देखाइते नहि अछि । तें ई प्रदर्शन नहि जीवन दर्शन थिक किएक तें मर्म अन्तस्थलमे सन्निहित अछि, आ ओतहि छुवैत नहि जे सोभे मनुक्खक जिनगी अर्थ थिक । एहि बहन्ने ओ ऐतिहासिक महत्ताकें सेहो दर्शाओल अछि । स्थान विशेषक माटि पानिक गन्ध सुवासित होइते अछि, जे यात्राक विशेषता थिक । **बनारसक नौता आ मेघक ताण्डव** मे तँ स्वयं लेखक स्वानुभूतिक माध्यमे वर्षा सँ उत्पन्न विकट स्थिति परिस्थितिक वर्णन करैत असफल यात्राक कष्टदायी स्थितिक चित्रण कयल अछि । लेखक अपन जेठ बालकक सारक विवाहमे बनारस जायब, दुःस्थितिमे घात प्रतिघातकें सहैत गंगाघाट पर जायब आ सैर करब खास कऽ नौका विहार आ स्थिति परिस्थितिक मारल मुँहचुरु होइतो जे लेखकक जीवटताक अनुभूति अछि, से अवस्से संघर्षरत होयबाक प्रमाण थिक । हिम्मत आ साहस कोनो कोनो यात्राकें सफल बनबैत अछि, आ धैर्य ओ संयम संग पुरैत अछि, तकर ई उदाहरण थिक ।

हिनक एहि संग्रहक पहिल रचना थिक 'धानक सीसपर समृद्धिक रुपान्तरण अछि, रायपुर' जे ओहि ठामक मिथिला महोत्सवमे भाग लेबाक यात्रानुभूति थिक । एहि मे ओहि यात्रा क्रमक यातायातक कठिनाइ, ओहि कार्यक्रमक महत्ता, छत्तिसगढक विशेषता, राजिम कुम्भक चर्च, संस्कृति परक विशेषता आदिक उल्लेख अछि । संगहि कोलकता, दिल्ली आदि परक यात्रा क्रमके सेहो सन्निहित कयलनि अछि । एके ठाम बेसी जगहक भूलकी आयल अछि, जे ज्ञानक श्रीवृद्धि करैत अछि, तँ मोनकें बोझिल सेहो बनबैत अछि । ओना ई तिथिपरक अछि, तें खण्ड खण्डमे बँटल अछि, तैयो एके शीर्षकक अन्तर घोंटि देव कही तँ संकटापान स्थिति उत्पन्न करब थिक ।

भावनाक हिलोरमे उघिआइत मधेपुरामे कार्यक्रमक संगहि सिंहेश्वरक दर्शन, डाइन कोशी जे तरुआरिक धारपर नचैत छलि तकर खतरा टलबाक बाद बैरेजपरक हल्लुक चित्रादिक वर्णन अछि । ई यात्रा संस्मरण गम्भीरतामे नहि आयल अछि ।

चीन जे हम देखल' पोथी आयल अछि, आ ताहि यात्रा क्रमक ई अंश थिक । 'ग्रेटवाल, पेगोडा, ओलम्पिक कल्चर सेन्टर, हेनसांग प्रतिक सम्मान' आदिक माध्यमे हमरा संस्मरणमे चीन लिखि कऽ लेखकीय कौशल ओ अनुभूतिकेँ लेखक दर्शौने छथि । संगहि क्षेत्र विशेषक महत्ताकेँ जगजियार कयलनि अछि । एहि माध्यमे जे केओ चीन नहि गेल छथि तिनको चीनक अनुभूति करौलनि अछि ।

पटना साहित्य उत्सवमे साहित्यिक सितारासभक जमघटमे साहित्य उत्सवक चर्च भेल अछि । अंग्रेजीक चर्चित लेखक विक्रम सेठ आ हिन्दीक सुप्रसिद्ध कवि अशोक वाजपेयी, आलोक धन्वा, अरुण कमल आदिक संग गुलजार आदिक उपस्थितिबोध अवस्से समारोहक सफलता आ आकर्षणक संगहि उत्सुकता कोना ने जगाओत ? कविता पत्रकारिता आदि पर विमर्शक संगहि क्षेत्रीय भाषामे भोजपुरी, अंगिका, बज्जिका आ मगही पर खुब चर्च भेल तकर चर्च अछि । मुदा, मैथिली अपन चरित्र देखयवा सँ वाज नहि आयल ताहि कटु सत्यक झलकी सेहो देखाओल अछि ।

एक दिन मगधक प्राचीन राजधानीमे राजगीरक आध्यात्मिक अवस्थाक संगहि बौद्ध दर्शन, नालन्दा, वृद्धकूट, बेणुवन, तपोधर्म, विम्बसारक जेलक दुःस्थिति, जरासन्धक अखाढा, जैन मन्दिर, सुवर्ण भण्डार आदिक चर्च अछि । लेखक ऐतिहासिक ओ पुरातात्विक चर्च करैत एहि ठामक पर्यटकीय स्थल ओ गुण गौरवक विशेषतादिकेँ उभारलनि अछि ।

तायमचा नाचक रमझम आ पोखराक साँझमे हिमालय श्रृंखलाकेँ नजदिक सँ देखबाक, बराही मन्दिर आ तायमचा नाच आदिक चर्च अछि । लेखक गाइयात्रामे निकालल जायबला नाच ओ पोखराक नाचमे अन्तर स्पष्ट कयलनि अछि । मुदा ई दुनू नाच मृत्यु संस्कारक बाद शोक बोध करबैत अछि । काठमाण्डू, मे गाईकेँ मुखडा बना नाचल जाइत अछि तँ तायमचा नाचमे परीक वेश भूषामे । डा. बन्धुक शब्दे पोखराबासी पर्यटनमे खाइत अछि, पर्यटनमे रमैत अछि । जीवन चर्या पर्यटनमे समर्पण कयने अछि (८०-८१) । माछापुच्छ्रेक दृश्यावलोकनक चर्च सेहो अछि । लेखक जाहि ढंगे बातकेँ उठौलनि अछि, से तेना भऽ कऽ संस्कृतिपरक बात उठवितो रमि नहि पओलनि अछि । बोधिवृक्षक चर्च अछि, जतय गौतम बुद्धकेँ बुधत्व प्राप्त भेलनि आ

अपन असली सन्देश विलहलनि । एहि बोधिवृक्षक विशेषता आ खास कऽ बुधक चरित्र तेना भऽकऽ नहि खूजि पाओल अछि जे खुजवाक चाही ।

भगवान वेंकटेश्वरक दीव्य दर्शन सुखक अलौकिक अनुभूति मे तिरुपतिक बालाजीक विशेष चर्च संगहि पद्यमावति आ गोविन्दराज स्वामीक दर्शन आदिक चर्च अछि । छठम अन्तर्राष्ट्रिय मैथिली सम्मेलन तिरुपतिमे भेल ताहिमे लेखकक सहभागिताक संगहि एहि ठामक तीर्थयात्रीक देव देवी दर्शनक चर्च अछि ।

‘सीताक नगरी सँ मायाक नगरी धरि मे जनकपुर मुम्बई धरिक बाटक चर्च अछि जे कोना मुम्बई पहुँचलहुँ आ बाट बीच कीसभ देखलहुँ । खूजल प्रेम नगरी थिक मुम्बईमे यात्रापरक चर्च करैत लेखक किछु स्थान विशेषक शनि आ साइबाबाक मन्दिर, सिद्धिविनायक, पम्पादेवी, संजय गान्धी राष्ट्रिय उद्यान, आदिकेँ मोन पाडलनि अछि । खास कऽ एहि उद्यानमे पशुपक्षि तँ भेटव दुर्लभ रहए, मुदा युवायुवतीक चुम्मा चाटी आलिंगन आ ... (१०२)’ एहि संगहि संजय गान्धि उद्यानक खुजल प्रेम प्रसंग आ एक जोडी ठोढ सटयनेआदिक चर्च अछि । रंग रभसक चर्च तँ चहटकारक संग लेखक रस लऽ एहि बातकेँ प्रमुखता देलनि अछि ।

लेखक भ्रमर यात्री बनि यात्रा कयलनि आ एहि पोथीमे यात्राक क्रममे विकछयलनि अछि । ई सत्य थिक जे नेपालमे यात्रा परक पोथी आंगूरेपर गनल अछि से लेखक एहि पोथीक सर्जना कऽ अवस्से मैथिली जगतक रिक्त भण्डारकेँ भरलनि अछि । लेखक जे किछु देखलनि भोगलनि अछि से एहि पोथिक कागतपर उतारलनि अछि । ओना एहि पोथीमे प्रकाशित आलेख सभ पूर्वहि पत्रिकाक पात पर आयल अछि । जे लेखक स्वयं यात्रापरक द्रष्टा भोक्ता छथि तें एहि पोथीमे आयल बात विश्वसनीय थिक जकरा नकारल नहि जा सकैत अछि । एहिमे किछु एहनो अनछुयल स्थान विशेषक वर्णन अछि जे मैथिली जगतमे पूर्वमे नहि आयल अछि । ततवे नहि, यात्रा तँ बहुतो गोटे करैत छथि, मुदा कयक गोटे यात्रा प्रसंगकेँ लिपिबद्ध करैत छथि ? भ्रमरजी यात्रा कयलनि अछि तँ यात्रा क्रमकेँ लिपिबद्ध सेहो कयलनि अछि । ओ यात्रा क्रमादिमे वातावरण ओ परिवेशक बात कमो मात्रामे सही, उठौलनि अछि । यात्राक स्थिति

परिस्थिति ओ घटना विशेषक जानकारी सेहो देलनि अछि । स्थान विशेषक महत्ता आ ओहि ठामक संस्कृति विशेषक झलकी सेहो देलनि अछि ।

ई सत्य थिक जे यात्रा कयला सँ यात्रीक व्यक्तित्व निखरैत अछि । कारण, सोच आ दृष्टिमे व्यापकता अबैत अछि । जखने एक स्थान सँ दोसर स्थानपर जायत तखने स्थान विशेषक सभ्यता-संस्कृति सँ परिचित होयत आ लोक लोकक मानसिकताकेँ बुझत परेखत । संगहि एक ठामक संस्कृति सँ दोसर ठामक संस्कृति मिश्रायत । सभिया संस्कृति भेला सँ आ एक दोसरक मनोभावकेँ बुझला परेखला सँ आपसीक डोर मजगूत होयत आ एक सूत्रमे बन्हा कऽ विचार सम्पदाक धनिक होयत । जखन लोक एकर दोसरक जीवन दर्शन सँ प्रभावित होयत आ तदनुकुल आचरणकेँ व्यवहारमे उतारत तँ सात्विक प्रवृत्तिएँ एक दोसरक प्रति आस्थाभाव प्रगाढ होयत ।

भ्रमरक सीमाकेँ आरपार (यात्रा संस्मरण) पोथीमे संकलित यात्रा प्रकरण कही तँ भविष्यक पाथेय थिक । कारण, एहिमे भूत वर्तमान आ भविष्यक आहटि अछि । कही तँ भविष्यक ई एकटा यात्रापरक कालखण्डकेँ लेखकीय अनुभूति थिक । एहिमे जे विचारधारा उभरिकऽ आयल अछि से संवेदनाक आगिमे तपिकऽ ठोस रूप लऽ आयल अछि । जे ई बस्तु सत्य पर केन्द्रित अछि । आ मानवीय मूल्यकेँ प्रतिष्ठापित करैत अछि तँ तथ्यपरक भऽ आएल अछि । खास कऽ स्थान विशेषक समाज आ सामाजिकता सँ जुडि कऽ आ एक दोसरक संस्कृतिकेँ मिश्रयबाक प्रयासे अवस्से ई पोथी अपन सार्थक महत्ता -प्रतिपादित करैत अछि । ताहिमे लोकक हृदयमे संवेदना जगा कऽ जे उत्सुकता बनबैत अछि से विशेष अह्लादकारी थिक । तखन तँ भ्रमरजी जाहि कोटिक साहित्यकार छथि, नेपालक मैथिली साहित्य की भारतक मैथिली साहित्यहुमे वा कतहुँक मैथिली जगतमे हिनक रचनाक समादृत होइत देखैत एतेक तँ कहल जायत जे हिनका सँ आरो ठोस, सुविचारित आ गम्भीर रचनाक अपेक्षा रहिते अछि जे नीक आर नीक आ बढि चढि कऽ युग सापेक्ष रचना होअय जे कालजयी बनय । ओ मैथिलीक प्रायः सभ विधामे धुरभाड लिखलनि अछि । ई पोथी सीमा के आरपार सेहो विविधताक एकटा कडी थिक । एकटा बात इहो गछ्य पडत जे ओ

फोटो दऽ सेहो रचना यात्राकेँ सबल आ सफल बनबैत छथि । हिनक पोथीक प्रस्तुतीए बहुत किछु कलात्मकतामे बजैत अछि । पोथीक आवरण ओ छपाई सफाई नीक अछि । दाम जँ कनेक बेसियो अछि तँ आजुक महगीक युगमे आ मैथिली पोथी प्रकाशित कयनाइ घरक आटा गिल कएनाइ केँ देखैत एतेक तँ कहले जायत जे जखन मैथिलीक पोथी आ पत्र पत्रिकादिक कीननिहारे ने तखन मोलक महत्वे की ? तैयो यात्रा परक ई पोथी उपलब्धि थिक से यात्रीक लेल सेहो आ पाठकक लेल सेहो । ई पोथी यात्राक प्रतिक ललक जगबैत अछि । लोकमे रुचि जगायब आ एकटा फूट आनन्द प्रदान करबाक फलस्वरूप एहि पोथीक सार्थकता अबस्से नव बाट पर चलबाक हेतु दिशाबोध करबैत अछि ।

सीमा के आर पार (यात्रा संस्मरण) - राम भरोस कापडि भ्रमर / प्र. जनकपुर ललित कला प्रतिष्ठान जनकपुरधाम । प्र.व. २०१६ ई । मू. २०० नेरु आ १५० भा.रु । पृ.सं. १०८ ।

संवेनशील मोनकेँ छुबैत हुगली ऊपर बहैत गंगा'

चन्द्रेश

रामभरोस कापडि 'भ्रमर'क ३२ गोटा कथाक संग्रह थिक 'हुगली ऊपर बहैत गंगा' । एहि संग्रहक नामक अन्तिम कथा थिक । 'हीरा' आ 'सोना बाई'क माध्यमे कथाकार नारी मोनक संवेदनाकेँ उभारिक' भविष्यक सृजन दिस डेग उठाओल अछि । ई सत्य थिक जे नारीक देहक अवयवकेँ कामुक पुरुष अपन धन-सम्पत्ति बुझि ओएह व्यवहार करैत अछि, जे नारीक मोनकेँ दुःख ओ पीडामे भरिक' कुण्ठित करैत अछि । नारी मात्र देह नहि थिक । नारी आ पुरुषक साहचर्य अबस्से सृष्टिक निरन्तरता थिक । एकर अर्थ ई नहि जे नारीक देहकेँ खेलौना बूझिक' खेलायल जाय । ओकर अंग-प्रत्यंगकेँ तोडि-मरोडि अर्थात् अत्याचार क' प्रेम ओ विश्वासके तोडल जाय । ई सत्य अछि, जे आजुक भौतिकवादी युगमे धनक अतिशय लिप्सा अबस्से मानवीय मूल्यबोधकेँ गिडने जा रहल अछि । जेँ कि मानवीय चेतना आ मनुष्यता कुण्ठित क' देल गेल अछि, तँ अनैतिकताक अढमे छिडहरा खेलाओल जाइत अछि । धन-मदक एंठी पर नग्न

कामुकताक ताण्डव मचल अछि । दैहिक जरूरतिसँ बेसिए काम क्रीडामे भोग आ लिप्सा नयन रंजन भ' गेल अछि । तँ विभिन्न मुद्रा अख्तियार क' आवेग आ उच्छ्वासमे अमानवीयताक - कूर आ पैशाचिक रूपक दिग्दर्शन होइत अछि । लाचार मे विचार कतय ? फलतः वासनाक भ्रमजालमे ओभरा क' नैतिकता ओ मर्यादाकेँ अतिक्रमण क' कुत्सित मानसिकताक - कूर रूप भलकि अबैत अछि ।

एहि शीर्षक कथामे 'हीरा' असन्तोष आ खौंभीकेँ मेटयबाक लेल 'सोनाबाइ'क ओहिठाम अबैत अछि । ओकर एकमात्र उद्देश्य रहैत छैक जे मोनकेँ बहटारि लेब । 'सोनाबाइ' अपन पेशामे कतहु कोनो कोताही नै करैत अछि । ओ आवेशक स्नेहिल स्वरमे लगीच अयबाक आमंत्रण अपन परिधान खोलि क' दैत अछि । हीराकेँ ठकमुहरी लागि जाइत छैक । ओकर हृदयमे नारीक प्रति सम्मान- भाव जागि जाइत छैक । ओकर मनोभावमे स्त्री संवेदना अस्मिताक पर्याय बनि उभरि अबैत छैक । सोनाकेँ हडबडी छैक जे एकटा ग्राहकसँ निपटत तँ दोसरक आश ? ओ बजैत अछि जे 'आउ ने, आनो ग्राहक खोज' पडत ने (१४४) । हीरा हारल जुआडी सन मनोव्यथा की कहि दैत अछि जे सोनाक आँखि चमकि उठैत अछि । ओकर सबल मानवीय संवेदना उभरि अबैत छैक - 'हम आइ पहिल बेर कोनो सुच्चा मनुखक दर्शन कयलहुँ अछि (१४६)' । परिणतिमे दुनूक सुरक्षा भावमे अपनत्वबोध जागि जाइत छैक ।

तात्पर्य जे दैहिक भोगसँ बेसी-मोनक राग जे हल्लुको आँच पर बरकैत रहैत छैक वा बेसिए आँच पर किएक ने, मुदा दुनू स्थितिमे अनुशासित रहैत छैक । यह कारण थिक जे जीवनकेँ गति आ उष्मा देबामे स्त्री-पुरुषक साहचर्य दोसरक पूरक बनैत अछि । आजुक समाजमे अमानवीयताक यह स्थिति अछि जे स्त्रीकेँ चीरीचौत क' अपन पुरुषत्व देखयबाक दम्भ भरैत अछि ततय सोना आ हीराक बीचक घटित घटना कनेक अविश्वसनीयताकेँ पनुगबैत अछि । जतय सोनाक संग भेल अत्याचार स्वतः उघरैत व्यथा-कथा कहैत अछि

ततय ई पंक्ति-सोना आन बाइ जकाँ तोडल-मचोडल नहि गेलि रहय, बाँचल छलीह (१४४) ' सेहो अविश्वसनीय बुझाइत अछि । शिल्पक दृष्टिएँ अबस्से ई कथा कनेक कमजोर अछि, मुदा कथ्यक दृष्टिएँ रक्त आ स्नेहसँ जे अपनत्व बोध जगाओल गेल अछि से अबस्से मनुष्यक मनुष्यताक स्वाद चीखबैत अछि ।

आब ई प्रश्न उठब स्वाभाविके जे मनुष्यक मनुष्यताकेँ अमानवीय बनयबाक दोषी के ? की जन समाज ? समाज तँ लोकेक थिक । ई सत्य अछि जे आइयो हीरा सन गनल-गूथल लोक अछि । तथापि कामोत्तेजक भाव-भंगिमा नेने दैहिक जरुरति बुझि वा फैशनपरस्त भ' कुटिल पुरुषक अहं अबस्से स्त्रीकेँ भोगक सामग्री बुझि पबैत अछि जे मोनक तुष्टि हेतु कुविचारें पाशिवक आचरण करैत अछि । जं हीरा आ सोना बाइसन एक दोसरक प्रति समर्पण आ निष्ठा-भावमे राग उभरय तँ निश्चिते अनैतिकताक अ'ठमे होयत विकृतिक विषाक्त चद्दरि फाटत आ असली छवि जगजियार होयत । एतेक तँ निश्चिते जे विश्वास आ हार्दिकतामे स्त्री-पुरुषक आकर्षण अबस्से जीवन-सत्यक अ'ठमे मानवीय आकांक्षाक पूर्तिमे सबल ओ सहायक सिद्ध होयत । हीरा आ सोनाक हृदयमे वास्तविक प्रेम-भाव की अंकुरित होइत अछि जे सहजता ओ सरलतामे आन्तरिक जटिलताकेँ आरो सघन बनबैत अछि । नारी पूरक बनैत अछि । जेकि अभिजातीय संस्कृतिक विरोध स्वरुप सामाजिक अस्मिताक व्यापक बोध अर्थात् स्त्री पुरुषक सहज आकर्षणमे आत्मिक स्वर उभरिक' आत्मस्फुलिंग छिटकबैत अछि तँ दुनूक संघर्षमे सामाजिक जीवनक यथार्थ भ्रलकि उठैत अछि ।

आधुनिक चकचोन्हीमे अन्हरायलि 'भगजोगनी' कथामे 'रेखा'क भोगवादी लिप्सा ततेक आगाँ बढि जाइत अछि जे अपन बसल-बसाओल घर उजारबासँ बाज नहि अबैत अछि । ओ बिसरि जाइत अछि जे अर्थलिप्सा सम्बन्धकेँ गीडि जाइत अछि । फल भेटैत छैक जे जखन जीवनक बोध होयत छैक तँ गत कर्मक तर्पण करैत अछि । ओ भ्रमजालमे जे अहुरिया कटैत छल से तोडि फेकैत अछि । यौन रुपमे उन्मत्त प्रेम आ घृणाक ढहैत देबालक बीच समाज आ सत्यसँ जे साक्षात् कराओल गेल अछि से अबस्से वैयक्तिक चेतनाकेँ धार दैत दाम्पत्य जीवनकेँ सफल बनबैत अछि । एहिमे प्रेम आ यौन सम्बन्धी गेठकेँ फोलैत कथाकार उपसंस्कृति पर जमिक' प्रहार कयल अछि । ई सत्य थिक जे दैहिक भूख लोककेँ कामुकतामे जकडि अबस्से देह मैथुनकेँ प्रश्रय दैत अछि । एतेक दूर धरि जे आवेगमे मनोविकार अपन ठोस रुप तत्क्षण प्रभाव जनबैत अछि । मुदा, काम-भावक भूख सम्बन्धकेँ स्थायित्व नहि प्रदान करैत अछि तँ असन्तोष पनुगैत अछि । सामाजिक दायित्व बोधक ई कथा थिक । 'अन्हारमे भोतिआयल एकटा सिपाही' गणेशक संस्मरण थिक । ई संस्मरणात्मक रिपोर्टाज

थिक । कारण गणेशक संस्मरण उपस्थापितक' ओकरे गुण-गौरवकेँ परोसल गेल अछि । तें कथा-सूत्रक निर्माण तेना भ'क' नहि भेल अछि, जेना कि पात्रक परिप्रेक्ष्यमे घटना आ स्थितिक विवरणात्मक प्रस्तुति भेल अछि । साम्यवादी विचारधाराकेँ ल'क' 'कामरेड' कथाक सृष्टि भेल अछि- गरीब गरीब सभ एक हो । अर्थात् धनी-गरीबक बीच जे असमानताक खधिया अछि, से आरो चकरगर भेल जाइत अछि, तकरे भरबाक भरपूर प्रयासमे ई कथा सृजित भेल अछि । 'सुपत-कुपत आब हमहु सब कहबै (३७) । आत्मचेतना जगयबाक उद्देश्येँ ई कथा सृजित भेल अछि ।

'पाइक आगाँ बेइज्जति आ गारि कथीक एहि पृष्ठभूमि पर 'उडान'कथा सृजित भेल अछि । कतार दिस उडान भरबाक लोभेँ आ ढेर पाइ अर्जित करबाक सपना संजोगनेरजिन्दर कापरकेँ पहिलु एजेन्ट दस हजार टाका, दोसर अस्सी हजार आ तेसर खेप पन्चान्वे हजारक कर्जा पर लेल टाका बोहाइत छैक । ओ ठकाइत अछि, तैयो ओकरा उडान भरबाक आशा छैक । ओ हृदयक कोनो कोनमे दमित इच्छाकेँ संयोगने रहैत अछि, जे कोना उडान भरी । जहिना धनक लेल जेबाक हाहुती तहिना एजेन्टकेँ चाही लाभ । माने ई उडान की, दस हजारसँ पच्चीस हजार धरिक चोखे नफा । तात्पर्य जे दुनू ग'र भिडौने । तें बेर बेर ठकाइतो लोक पुनि ठकाइत अछि । एहिमे पाखण्डी चरित्रक पर्दाफाशक संग केवल जीवन जीनाइयेक मात्र लुतुक नहि होयबाक प्रत्युत जीवन मूल्यबोधक लेल जीवाक ओकालति संकेत मात्रमे कयल गेल अछि ।

'जय मधेश'मे एक मधेश, एक प्रदेश ल'क' आन्दोलन अछि । मधेशी आ पहाडीक बीचक खधिया समानतामे पटि जाय । 'अयोधी' मास्टरके जीवन कोहुनाक' मास्टरीमे खेपायल आ एकमात्र बेटा 'अशोक' केँ नोकरी नहि भेटब । तात्पर्य जे अपेक्षित योग्यता अछैतो व्यवस्थे तेहन बनल छैक जे मधेशकेँ के पूछओ ? तें आन्दोलनी जुलुसमे ओकर बुढायल देहक जोश की हिलोर मारय लगलैक जे ओहो कूदि पडल । ओकर अस्मिता की जागि उठलैक जे मधेशक लेल ओ किछुओ क' सकैत अछि । राष्ट्रियताक परिप्रेक्ष्यमे अपन विचार, भावना आ समयके सत्य केँ उद्भासित कयल गेल अछि । जखन लोकक अस्मिता पर चोट लगैत छैक

तँ ओकर मोन कचोटय की लगैत छैक जे स्वतंत्रताक हनन मंजूर नहि होइत छैक । मधेशी होयबा पर जे गौरवबोध होइत छैक से जखन एके देशमे विषमताक

बोध होइत छैक तँ पीडाइत मोनमे आक्रोश पनुगैत छैक । एहिमे मानवीय जीवनक संवेदना झलकि उठैत अछि ।

गहनतम प्रश्नानुकूलतामे भरैत नेओक जोड़' कथाक सृष्टि भेल अछि । एहिमे निरसन बाबूक पुत्री 'सरोजा'क दुःस्थितिमे अन्त ओ 'रानी'क संग छलाइत जीवनके कथाकार ओकर मार्मिक पीडाके उभारिक' सामाजिक परिवर्तन दिस ध्यान आकृष्ट कराओल अछि । एतेक दूर धरि जे एकर जिम्मेवार के ? स्त्रीक त्रासक मार्मिक उद्घाटनक फलस्वरूप ई कथा फोकिला मानसिकताक दम्भकेँ आरो उधार करैत अछि । ओढल अभिभावकत्वक नीतिकेँ सरेआम चौबटिया पर नग्न क' मानवीय जीवनक अनुभवसँ सम्पृक्त क' निजी संवेदनाकेँ सार्वभौमिक बना देल गेल अछि । एहि प्रकारेँ एक दिस हृदयहीनता आ मूल्यहीनताकेँ देखार कयल गेल अछि, तँ दोसर दिस परिवर्तनक सुगबुगीमे मानवीय सोच आ संवेदनाकेँ आजुक परिस्थितमे ठोस दृष्टि द' अमानवीयताक खोलकेँ चीटीचोंत करबाक सनेस बिलहल अछि ।

अन्ततः मे किसुनमा'क ऊहमपोहक स्थितिमे जतय पत्नी उत्तीमपुरवालीक प्रति अनुराग-भाव अछि, से पंजाबमे कमाइत मनसूबा पोसने घर अबैत अछि, तँ एकटा नेना ? मासक फरक । आन बापक बच्चा अर्थात् अनकर जनमल बेटा । रहि रहिक' ओकर हृदयकेँ ई बात टीसैत की छैक जे सभटा मनोरथ भग्न भ' जाइत छैक आ अन्तिम परिणतिमे नेनाक मूडी छपाक' दैत अछि । निर्दोष आ अबोध बच्चाक हत्या ।

ई सत्य थिक जे निशंस हत्याक फलस्वरूप हृदय भावमे परिवर्तन आयब स्वाभाविक थिक । मुदा, अबोध बच्चाक हत्या ? तकर परिणति ? कथा जाहि विन्दु प' आबिक' छोडि देल गेल अछि, से आगाँक अपेक्षा रखैत अछि । तैयो, एकटा प्रश्न पनुगबैत सोचबाक लेल वाध्य करैत अछि ।

'अमरलत्ती' कथामे 'रेखा'क माध्यमे ओकर बहसलि उद्दाम छविक वीभत्स रूप देखार कयल गेल अछि । ओ अमरलत्ती बनि चतरैत की अछि, जे सहारा बनैत आनक बसल-बसाओल घरकेँ उजारि-पुजारि दैत अछि । अपन बनल घर तँ उपटाइये दैत अछि, जे आनोक घरमे वास क' ओकर सोनहल दुनियामे आगि पजारि दैत अछि । एहिमे 'रमेश'क कामलोलुपताक रेखाक काम-भाव जाग्रत भ' मायाजाल की पसारैत

अछि, जे आरो अहिमे ओभराइत जाइत अछि । एहि प्रकारें वासनाकें उभारिक' पुरुष आ स्त्री वर्गक कुत्सित मानसिकताकें देखार कयल गेल अछि । सामाजिक कुव्यवस्था ओ एहिसं उपजल मानवीय व्यथाकें अवस्से कथाकार उभारल अछि ।

सम्बन्धक पीडा'मे आशा'क हृदयमे बरकैत हृदयक उफान जे प्रेमक उपजामे मानसिक पीडा प्रतिफलित अछि, तकर सशक्त चित्रण भेल अछि । प्रेम कहि-सुनिक' नहि होइत छैक आ ने कीनल बेसाहल जाइत छैक । जखन दूटा हृदय मिलैत छैक वा मोन मिलानी भ' जाइत छैक तँ बाटमे केहनो रोडा अटकाओल किएक ने जाउक तैयो दुनू-प्रेमी -प्रेमिका हँसैत-कनैत, संघर्ष पथ पर टकराइतो, खसितो-उठितो पार-घाट उतरिए जाइत छैक । सैह स्थिति आशा' ओ संदीप'क मोन-मिलानीमे भेलैक । फल भेटलैक जे आशाक माय-बापक हृदयमे उठैत विरक्ति भाव सम्बन्ध-सूत्रकें खण्डित क' देलकैक । आ आशा प्रेमक पणामसँ उपजल मानसिक पीडाकें सहबाक क्षमता अपनाके विकसित करबाक प्रयास क' रहलीह अछि (१३८) । सामाजिक यथार्थक रूप झलकाक' कथाकार सामाजिक व्यवस्थाकें उघेसिक' आत्मीयता ढंगसं लोकजीवनक चित्र उभारबाक प्रयास कयल अछि ।

बालमोनक सुलभ चंचलता ओ नेनपनक निश्चलताकें स्मरण करैत नरेशक मोनमे स्मृतिक तरंग की प्रवहित भ' अबैत छैक जे होयत छैक जे हमही किए ने अपनाकें नेना बनाली (१४२) । फ्लैश बैक' कथाक माध्यमे कथाकार बालपनक अठमे निडरता, निश्चलता आ सौहार्द भावमे वचनक प्रेमक अनुभूति जगाओल अछि, तँ उमेरक चारिम प्रहरक पनुगैत भय, सुरक्षा, षडयन्त्र, सामाजिक विद्रूपता आदिसं अपनाकें बँचवा-बचयवाक प्रयासकें रेखाङ्कित करवाक । ई सत्य थिक जे नेनपनक बिताओल क्षणक मधुर स्मृतिमे लोकजीवन चाहैये, मुदा संघर्षमे सेहो जीवनकें फूट आनन्द अबैत अछि । सामाजिक व्यक्तित्वक दोगला मुंह अर्थात् सभ्य समाजक अंग बनबाक लेल लोक जे छल-क्षुद्रमक खोल ओढने रहैत अछि । से अवस्से मानसिक बुद्धिकें कुण्ठित करैत अछि, सामाजिक समरसताकें खण्डित करैत अछि ।

नेपालीय मैथिली कथा-साहित्यमे निस्सन्देह कथाकार भ्रमरक कथामे जीवनक राग अछि आ अछि नव युगक नारीक प्रति विशेष श्रद्धा-भाव । तँ हिनक बेसिए कथामे नारी जीवनक संघर्ष अछि । युग यथार्थक त्रासदी जे सामाजिक विडम्बनामे उपजैत

अछि, आ एकर कारक थिक सामाजिक व्यवस्था । तँ कथाकारक छटपटाइत मोन मे अबला नारीक चीख अछि, आ परिवेशक दंशमे पीडाइत मानसिक व्यथा-कथा । देह-भोगमे टीसैत दर्द उभरि की अबैत अछि, जे सामाजिक सत्यकेँ देखार करैत यथातथ्यक मोनक पीडाकेँ उगलि दैत अछि । टूटैत सम्बन्ध, छुटैत लोक, अर्थ लिप्साक मोह ओ दैहिक भोगमे पीडाइत कामुकता आ रोटीक समस्या नेने कथाकारक मोनमे कतेको प्रश्न छटपटी मचौने अछि, तकरे सार्थक अभिव्यक्ति द' सहज ओ सरल भाषा मे पाठकक सोभाँ परोसि देलनि अछि ।

कोनो सभ्यता-संस्कृतिकेँ गतिशील बनाक' राखब समाजक लोक दायित्व थिक । से ताधरि जाधरि ओ सामाजिक जीवनमे सार्थक भूमिका निमाहय । ई नहि जे सडल गलल परम्पराकेँ उघने व्यवस्थाक त'रमे पीसाइत जीवनसँ कटल व्यवस्थाकेँ सत्य मानि फोकिला मानसिकताकेँ उघैत रही । जे सभ्यता संस्कृति जीवनमे नहि उतरि सकय तकर परित्याग करब उचित-विहित थिक । ओ जीवनक अर्थक खोजमे प्रेमक आसरा लैत समयक परिवर्तनकेँ युगक अनुकूलैँ टाँकिक' नव समाज बनयबाक आकांक्षा रखैत छथि । तँ कथाकार सामाजिक विसंगतिसँ उत्पन्न विषमता ओ आर्थिक स्थितिक संग सांस्कृतिक आयाम पर जमिक' विमर्श करबाक लेल प्रश्नकेँ पनुगबैत छथि । एहिमे हिनक परिवर्तनकारी सोच अबस्से उत्प्रेरक बनि नव सामाजिक मूल्यबोधक संवाहक बनैत अछि ।

हिनक लेखनी अबस्से शोषित-पीडितक अस्मिता-अधिकारक बात उठबैत अछि । ओ दबल-कुचलल लोकक पक्षमे भ' जाय । ई सत्य अछि, जे हिनक प्रेममूलक धारणामे वासना जन्य उभार कनेक बेसिए उभरि आयल अछि, से सत्ते कामुक पुरुषक दम्भोचित उपजा थिक । किएक तँ पुरुषक पौरुषत्व वासनामे विशेषे केन्द्रित भ' आयल अछि । कथाकारक बेचैन मोनमे समतामूलक ओ प्रेममूलक धारा रसप्लावित अछि, तँ अभावजन्य पीडामे पीडाइत शोषित वर्गक समस्या उभरि आयल अछि । स्त्री वर्गक प्रति जहिना पुरुष वर्गक दम्भ, क्रूर मानसिकता ओ व्यवस्थाकेँ उजागर करैत अछि, तहिना सम-सामयिक प्रश्नक झडीमे रोटीक औकाति देखबैत अछि ।

एहि प्रकारेँ कथाकारक हृदयके व्यथासँ उपजैत अकूलाइत मोनक छटपटाहटिमे सुखाइत प्रेम भावनाकेँ खींचबाक आकांक्षा अछि, तँ मूल्यहीनताबोधक प्रति तिक्ख

आक्रोश । जीवनक व्यावहारिकता सँ सामाजिक मुद्दाकेँ उठबैत छथि । हँ, प्रश्नक भङ्गीमे किछुक समाहार करैत छथि तँ यथातथ्य उपस्थापन सेहो । ओना, कथाक मूल स्वर हस्तक्षेप करिते अछि । ईहो सत्य अछि, जे नारी अनुभूतिक रिक्त क्षणमे कथाकारकेँ रहि-रहिक' नारीक मानसिकताक भूख दैहिक काम-क्रीडामे ओभरा जाइत अछि । मुदा, ईहो सत्य थिक नारीक अन्तरमोनमे पैसिक' जे मानसिक विकारकेँ स्वच्छ करबाक प्रयास भेल अछि, से मात्र कामुकतामे नहि भ'क' सामाजिक मूल्यबोधक संवाहक बनिक' उभरि अबैत अछि । उपसंस्कृतिक प्रति हिनक हृदयमे खोँभी आ असंतोष भाव अछि, तँ सामाजिक नैतिकता आ धार्मिकताक अढमे छिडहरा खेलाइत साम्राज्यवादी संस्कृति प्रति विद्रोह भाव मुखरित भेल अछि । मुदा, इहो देखल जाइत अछि, जे भ्रमरक कथाकार कथा साहित्यमे जतेक कथ्यक प्रति सजग रहि पबैत अछि, ततेक शिल्पक प्रति नहि । शैलिक दृष्टिएँ अबस्से हिनक कथाकार सजग नहि रहि पबैत अछि, जे कथा-सौन्दर्यकेँ बाधित करैत अछि । तें की ? भ्रमरक अनुभववादी दृष्टि सतत चौकन्न रहैत अछि, जे अपन गाम-घर, अडोसिया-पडोसियाक देखल भोगल यथार्थक चिक्कन-चुनमुन चित्रण करैत अछि । हिनकामे कहबाक क्षमता अछि, जे शिल्पक विकासमे आरो सौन्दर्य आनि निखरत ।

जैक कथाकार भ्रमरक चौकन्न दृष्टि समाजक प्रति सजग अछि । तें जीवन मूल्यक संवाहक बनैत ओ ओहि पात्रक सृष्टि करैत छथि जे समाजमे आइयो निरीह अछि । खासक' नारी पात्र हिनक संवेदनशील मोनकेँ छुबैत अछि । ओ नारीक अधिकार ओ चेतनाबोधक पक्षधर छथि । ओ कखनो नारीक पक्षमे छाती तानिक' ठाढ़ होइत छथि । मुदा, उपसंस्कृतिमे घेरायल नारीक वीभत्स छवि अबस्से हिनक हृदयकेँ पीडित-सीदित करैत अछि । ओ कोनो परिस्थितिमे स्वाभाविक यथार्थक तहकेँ फोलिते छथि । तें शोषणक विरोधमे भंडा उठबिते छथि । हिनक संवेदनशील मोनमे जीवनक प्रति रागात्मक बोध अछि । हँ, हिनक कथाकार यथातथ्यकेँ हू-बहू प्रस्तुति क' दैत अछि, से कैक स्तर पर । तें पात्रक चरित्र तेना भ'क' ठाढ़ नहि भ' पबैत अछि, जे होयबाक चाही । जाहि ठाम हिनक पात्रक चरित्र-चित्रण सजीव भ' उठल अछि, ताहि ठाम कथाक सौन्दर्य अपन अपूर्व छवि-छटा ल' मुखरित भेल अछि ।

नेपालीय मैथिली कथा साहित्यमे भ्रमरक कथा मात्रात्यक ओ गुणात्मक दुनू दृष्टिँ अपन प्रभाव छोडैत एकदिस जँ कथा-साहित्यक भण्डारकें भरैत अछि, तँ दोसर दिस कथा दृष्टिमे मूल्यबोधक संवाहक बनैत अछि । तँ मानवीय मूल्य बोधक जीवन-दृष्टि नेने भ्रमरक कथा सामाजिक परिवर्तनमे अपन औकाति सिद्ध करबे करत आ भविष्यमे ऐतिहासिक मूल्यक वस्तु बनबे करत से आशा ओ विश्वास जगबिते अछि । ई संग्रह छपाइ-सफाइक दृष्टिँ देखनुक आ मनमोहक रहल अछि खासक' पोथीक आवरण विशेष आकर्षित करैत अछि ।